

Vilniaus universitetas
Filosofijos fakultetas
Klinikinės ir organizacinės psichologijos katedra

Ramunė Lukšaitė

Pedagoginės psichologijos studijų programa

Magistro darbas

Globos namuose gyvenančių vaikų kaltės ir gėdos emocijų supratimo ypatumai

Darbo vadovė: doc. R.Bieliauskaitė

Vilnius 2007

TURINYS

SANTRAUKA LIETUVIŲ KALBA.....	3
SUMMARY.....	4
ĮVADAS.....	5
EMOCIJŲ SUPRATIMAS.....	5
1.1. Emocijų supratimo aspektai.....	6
1.1.1. Emocijų atpažinimas.....	6
1.1.2. Emocijų įvardinimas.....	6
1.1.3. Emocijų aiškinimas.....	7
2. SOCIALINĖS EMOCIJOS: KALTĖ IR GĖDA.....	8
2.1. Kaltės ir gėdos emocijų klasifikavimas.....	8
2.2. Kaltės ir gėdos emocijų apibūdinimas.....	8
2.3. Kaltės ir gėdos emocijų skirtumai.....	
2.4. Socialinių emocijų supratimo tyrimai.....	
3. SOCIALINIŲ EMOCIJŲ RAIDOS YPATUMAI.....	10
3.1. Socialinių emocijų ir pažintinės raidos sąsajos.....	10
3.1.1. Asmeninės atsakomybės įsisąmoninimas.....	10
3.1.2. Normatyvinių standartų reikšmė.....	11
3.1.3. Stebėtojo vaidmuo suvokiant socialines emocijas.....	13
4. SOCIALIZACIJA IR EMOCIJŲ RAIDA.....	15
4.1. Prieraišumo reikšmė emocijų raidai.....	15
4.2. Emocijų priskyrimas ir kitos emocijų socializacijos formos.....	16
4.3. Tėvų elgesio įtaka vaikų kaltės ir gėdos emocijų raidai.....	17
5. GLOBOS NAMUOSE GYVENANČIŲ VAIKŲ EMOCINĖ RAIDA IR SOCIALIZACIJA..	19
5.1. Psichologinės deprivacijos įtaka globos įstaigose gyvenančių vaikų emocinei raidai.....	19
5.2. Globos namuose gyvenančių vaikų socializacija ir ją sąlygojantys veiksniai.....	21
6. KALTĖS IR GĖDOS EMOCIJŲ SUPRATIMO REIKŠMĖ.....	23
7. TYRIMO TIKSLAI, UŽDAVINIAI IR HIPOTEZĖS.....	24
8. METODIKA.....	25
8.1. Tiriamieji.....	25
8.2. Tyrimo medžiaga.....	26
8.3. Tyrimo eiga.....	27
8.4. Duomenų apdorojimas.....	28
9. REZULTATAI.....	31
9.1. Kaltės ir gėdos emocijų įvardinimas.....	31
9.2. Kaltės ir gėdos emocijų atpažinimas.....	33
9.3. Kaltės ir gėdos suvokimo stiprumas, priklausomai nuo situacijos veiksnių.....	35
9.4. Kaltės ir gėdos emocijų priešasčių aiškinimas.....	37
9.4.1. Kaltės priešasčių aiškinimas moralinio nusižengimo istorijose.....	37
9.4.2. Gėdos priešasčių aiškinimas moralinio nusižengimo istorijose.....	41
9.4.3. Gėdos priešasčių aiškinimas socialinės klaidos istorijose.....	43
10. REZULTATŲ APTARIMAS.....	48
10.1. Kaltės ir gėdos emocijų atpažinimo ir įvardinimo aptarimas.....	48
10.2. Kaltės ir gėdos stiprumo suvokimas, priklausomai nuo situacinių veiksnių.....	49
10.3. Kaltės ir gėdos emocijų priešasčių aiškinimas.....	50
10.3.2. Gėdos emocijos priešasčių aiškinimas moralinio nusižengimo istorijose.....	51
10.3.3. Gėdos emocijos priešasčių aiškinimas socialinės klaidos istorijose.....	51
IŠVADOS.....	53
LITERATŪROS SĄRAŠAS.....	55
PRIEDAI.....	57

SANTRAUKA

Nors empirinių tyrimų emocijų supratimo psichologijoje pastaruoju metu smarkiai pagausėjo, darbų, tyrinėjančių emocijų supratimo ryšį su socialine patirtimi labai trūksta. Šio darbo tikslas kaip tik ir buvo – panagrinėti, kaip sudėtingesnių, socialinių emocijų – kaltės ir gėdos - supratimas priklauso nuo socializacijos proceso ypatumų.

Tyrime dalyvavo 60 vaikų, kurie buvo suskirstyti į dvi grupes. Vieną grupę sudarė 10-11 metų amžiaus globos namuose gyvenantys vaikai, kitą – tokio paties amžiaus vaikai, gyvenantys šeimose.

Tyrime buvo panaudotas istorijų pasakojimo metodas, sukurtas remiantis kitų autorių tyrimų pavyzdžiais. Tiriamųjų buvo prašoma atsakyti, kaip tam tikrose, kaltę ar gėdą provokuojančiose situacijose, jautėsi pagrindinis istorijos veikėjas, ar jis jautė kaltę ar gėdą. Tiriamųjų taip pat buvo prašoma palyginti dvi istorijų situacijas - dvi provokuojančias kaltę, ir kitas dvi – gėdą, bei įvertinti, kurioje iš jų veikėjas jautėsi kaltesnis, ar jautė didesnę gėdą. Tyrimų rezultatai atskleidė skirtumus tarp grupių, susijusius su kaltės ir gėdos emocijų atpažinimu ir priežasčių aiškinimu. Buvo nustatyta, jog abiejų grupių vaikai kaltės emociją labiau siejo su moralinio nusižengimo situacijomis, tuo tarpu gėdą – su patirta nesėkme socialiniame kontekste. Išryškėjo skirtumai tarp grupių atpažįstant kaltės ir gėdos emocijas: globos namuose gyvenantys vaikai abi šias emocijas atitinkamose situacijose (kaltę – moralinio nusižengimo, gėdą – socialinės klaidos) atpažino rečiau nei vaikai, augantys šeimose. Taip pat skirtingų grupių tiriamieji kaltės ir gėdos emocijų priežastis aiškino skirtingai: globos namų vaikai, aiškindami kaltės emocijos priežastis moralinio nusižengimo istorijose, dažniau pateikdavo skurdžius atsakymus, nurodydami moralinį pažeidimą netiesiogiai, tuo tarpu vaikai, augantys šeimose, sugebėdavo geriau atskleisti esmines kaltės sąsajas su moraline norma. Gėdos emocijos priežasčių aiškinimas socialinės klaidos situacijose ženkliai tarp grupių nesiskyrė, tačiau skyrėsi moralinio nusižengimo situacijose: šiuo atveju globos namų vaikai dažniau nurodydavo moralinį pažeidimą, kai tuo tarpu vaikai iš šeimų dažniau minėjo, jog buvo stebėtojų. Vertinant kaltės ir gėdos emocijų stiprumą, priklausomai nuo tam tikrų situacinių veiksnių, patikimi skirtumai tarp grupių nebuvo nustatyti.

Išryškėjusius skirtumus tarp grupių galima būtų sieti su skirtinga vaikų patirtimi, susijusia su šiomis dviem emocijomis bei skirtinga emocine raida, būtent - pažeistu globos įstaigose gyvenančių vaikų prieraišumu bei per tai pažeistu socializacijos procesu.

SUMMARY

Although there has recently been an increase of empirical researches in the psychology of understanding emotions there is great lack of work analysing the connection between the understanding of emotions and social experience. The purpose of this work was to do exactly that, namely to analyse how more understanding of complex social emotions, namely guilt and shame depends on the process of socialization.

60 children who had been divided into 2 groups took part in the research. One group consisted of 10-11 year olds living in the orphanage and the other of the same age span children living in the families. In the research the method of story telling was used created relying on the examples of the research conducted by other authors. The researched were asked to compare two situations in the stories: two provoking guilt and another two provoking shame and evaluate in which of them a protagonist felt guiltier or felt greater shame. The results of the research revealed differences between the groups connected with recognition of emotions of guilt and shame and explanation of causes. It has been established that children in both groups connected emotion of guilt with situations involving moral transgression, whereas shame was connected with failure in the social context. Differences between groups when recognizing emotions of guilt and shame became apparent, namely the children living in the orphanage recognized both these emotions in appropriate situations (shame in moral transgression situation and guilt in social mistake situation) more rarely than children growing in the families. The researched in the different groups also explained the causes of guilt and shame emotions differently, namely the children from the orphanage while explaining the causes of guilt emotion in moral transgression stories more often elicited poor answers pointing to moral transgression indirectly, whereas the children growing in the families were able to reveal essential connections of guilt with a moral norm better. The explanation of shame emotion in social mistake situations did not essentially differ in the groups, but was different in moral transgression situations. In this case the children from the orphanage more often pointed to moral transgression, whereas the children living in the families more often mentioned that there were observers. When evaluating the strength of guilt and shame emotions depending on certain situational factors clear differences between the groups have not been established.

The differences that have become apparent between the groups could be connected with different experience of the children which is connected with these two emotions and different emotional development, namely with harm to children's attachment of the ones living in the orphanage and due to this harmed process of socialisation.

ĮVADAS

Emocijų supratimo tyrimai Lietuvoje - labai negausūs. Tyrimų, tiesiogiai nagrinėjančių emocijų supratimą, apskritai neatliekama. Užsienyje ši sritis tyrinėjama gausiau, tačiau tai dar anaipol nėra išsemta tema: atrandami nauji emocijų supratimo ypatumai, tiriami ne tik ikimokyklinukai, bet ir mokyklinio amžiaus vaikai bei paaugliai, atskleidžiami nauji emocijų supratimą įtakojantys veiksniai. Ilgą laiką emocijų tyrimų srityje dominavo pirminės, bazinės emocijos, tokios kaip pyktis, baimė, liūdesys ar džiaugsmas. Pastaruoju metu, vis dėlto, vis labiau susidomima ir vadinamomis sudėtingomis, kompleksinėmis ar dar kitaip - socialinėmis emocijomis, tokiomis kaip gėda, kaltė, pasididžiavimas ir kt. Šalia autorių, kurie jau seniai domisi emocijų supratimu, tokių, kaip Judy Dunn, Susanne A. Denham, Harris L.P, Janke B. ir kitų, atsiranda ir nauji autoriai. Toks šio pobūdžio tyrimų gausėjimas rodo, kad ši tema ilgą laiką buvo nepelnytai ignoruojama ir tikrai dar daug ką galima sužinoti apie emocijų supratimą ir pačias emocijas.

EMOCIJŲ SUPRATIMAS

Nors empirinių tyrimų emocijų supratimo psichologijoje pastaruoju metu smarkiai pagausėjo, tačiau teorinis jų pagrindimas labai menkai išplėtotas. Teoriškai emocijų supratimas nėra išsamiai aprašytas: knygose, skirtose emocijoms, jis analizuojamas labai retai. Daugiau dėmesio susilaukia emocijų klasifikavimas, svarstymai, ar emocijos yra įgimtos ar įgytos (Ekman, 1994), gana daug dėmesio skiriama ir vienam iš emocijų supratimo aspektų – emocijų išraiškų atpažinimui. Pastaruoju metu kiek labiau susidomėta emocijų supratimu kaip “emociniu intelektu”: svarstoma, kas yra tas emocinis intelektas, ar jis iš viso egzistuoja kaip atskiras konstruktas, ar tai bendro ar socialinio intelekto dalis, kas jį sudaro.

Literatūra apie vaikų raidą taip pat pateikia labai mažai informacijos apie emocijų supratimą. Jei jis ir paminimas raidos vadovėliuose, tai, paprastai, tik konstatuojama, kad šis supratimas gerėja su amžiumi: vyresni vaikai pradeda suprasti jau ir sudėtingesnes emocijas. Trūksta ir tų pačių pateiktų faktų detalesnės analizės – kaip emocijų supratimas siejasi su vaikų gyvenimo patirtimi (socializacija), jų socialiniu veiksmingumu, kas skatina emocijų supratimo raidą, o kas ją slopina.

Šias teorinių aprašymų spragas šiek tiek užpildo empirinių tyrimų gausa pastaraisiais metais, tačiau dažnai šie tyrimai vieną emocijų supratimo požymį nagrinėja atsietai nuo emocijų supratimo, kaip visuminio reiškinių.

1.1. Emocijų supratimo aspektai

Emocijų supratimas yra sudėtingas reiškinys. Kiekvienas žmogus turi savo sampratą apie emocijas – savą žodyną, naudojamą emocinėms būsenoms išreikšti, savą situacijų, kuriose kyla vienokios ar kitokios emocijos, supratimą, požymių sistemą, padedančią suprasti savo ir kitų emocijas. Tačiau, nepaisant emocijų kaip reiškinio sudėtingumo, atliekama daug empirinių tyrimų, kuriuose jis tyrinėjamas bei analizuojamas. Tai reiškia, kad egzistuoja tam tikri bendri požymiai, iš kurių galima spręsti apie emocijų supratimą.

Apžvelgus literatūrą, tyrimų šia tema aprašymus, galima išskirti tris emocijų supratimo aspektus, kuriais remiantis galima būtų nagrinėti konkretaus žmogaus ar žmonių grupės emocijų supratimą, tai - *emocijų atpažinimas*, *emocijų įvardijimas* ir *emocijų aiškinimas*. Toliau trumpai apibūdinsim tik du iš jų, kadangi trečiasis nėra tiesiogiai su mūsų tyrimu susijęs.

1.1.1. Emocijų atpažinimas

Emocijų atpažinimas gali būti dvejopas: emocijų atpažinimas iš išraiškos ir - iš konteksto. Realiame gyvenime šie emocijų atpažinimo būdai persipina, tačiau tiriant emocijų supratimą jie atskiriami. Kadangi šis tyrimas labiau susijęs su antruoju emocijų atpažinimo būdu, apie pirmąjį plačiau nekalbėsime. Emocijų atpažinimas iš konteksto – tai gana paprastas ir lengvai įvairiomis sąlygomis pritaikomas emocijų supratimo tyrimo būdas. Emocijos kontekstu čia vadinama situacija, dėl kurios kilo emocija. Pagrindinis jo pranašumas prieš kitus būdus yra tas, kad jis suteikia galimybę tirti įvairesnių ir sudėtingesnių emocijų, tokių kaip gėda ir kaltė supratimą. Skirtingas situacijų apibūdinimas gali suteikti papildomą galimybę įvertinti konteksto pateikimo būdų įtaką emocijų atpažinimui.

1.1.2. Emocijų įvardinimas

Emocijos įvardinimas – tai konkretaus žodžio priskyrimas emocijos išraiškai ar emociniams išgyvenimams. Emocijas įvardinantis žodis gali būti universalus (pvz., kaltė ar gėda), būdingas tam tikrai kultūrai ar kalbinei grupei (pvz., pasimetęs ar surūgęs) ar individualus, sukurtas ir vartojamas tam tikros žmonių grupės ar vieno žmogaus (pvz., gėdoka, prasikaltęs). Atskiro žmogaus ar grupės vartojamų emocijas įvardijančių žodžių įvairovę galima vadinti emociniu žodynu.

Platesnis žmogaus emocinis žodynas rodo geresnį emocijų supratimą, nes toks žmogus geriau įvardina, subtiliau diferencijuoja emocijas. O tai, savu ruožtu, sudaro sąlygas geresniam

bendravimui, aiškesniam tarpusavio supratimui. Platesnis emocinis žodynas įgalina dalintis emocijomis su kitais, geriau suprasti kitų ir išreikšti savo emocijas (Dunn, 1994, cit. pg. Skėrytė M., 2001).

Emocinis žodynas gali būti įvertinamas pagal tai, kokias emocijas žyminčius žodžius asmuo, šiuo atveju vaikas, jau yra įvaldęs. Išskiriamas pasyvus ir aktyvus emocinis žodynas. Pasyvus žodynas - tai emociniai žodžiai, vaikui suprantami kitų kalboje, aktyvus žodynas – tai paties vaiko kalboje vartojami žodžiai, įvardijant savo ar kitų emocijas (Ridgeway, Waters, Kuczaj, 1985, cit. pg. Skėrytė M., 2001).

1.2.3. Emocijų aiškinimas

Emocijų aiškinimas – tai sąlygiškai išskirtas emocijų supratimo aspektas. Emocijų supratimas apima ir emocijų priežasčių atribuciją, ir emocijų pasekmių numatymą, ir žinojimą, kaip pakeisti nemalonus emocijas į malonesnes, bei kitas išvalgas. Pagal tai, kaip asmuo aiškina emocijų priežastis, pasekmes ar kt., leidžia spręsti apie to asmens supratimą apie emocijas, jų vietą elgesio, mąstymo, motyvacijos ir emocijų visumoje (Dunn, 2000; Thompson, 1987).

Emocijų aiškinimas tarsi pratęsia emocijų atpažinimą iš konteksto, nes emocija paprastai aiškinama per jos kontekstą – situaciją. Toks situacijos, kurioje kilo emocija, išplėtimas į emocijos priežasčių, pasekmių ar veiksmų supratimą labai išplečia galimybes įvertinti patį emocijų supratimą, ir tuo pačiu suteikia šiam supratimui kontekstą bei prasmę (Allen, Bradley, 1993). Suprantant, kas sukelia emocijas, kaip emocijos veikia elgesį, galima imtis keisti ir pačią situaciją.

Emocijų aiškinimas, kaip emocijų supratimo aspektas, sujungia ir kitus emocijų supratimo aspektus – emocijų atpažinimą ir įvardinimą. Atpažinus emociją ir ją įvardinus, svarbu ir tinkamai paaiškinti, kodėl kilo būtent ši emocija, kaip ji paveiks elgesį, mintis, kokiais išgyvenimais ši emocija pasižymi. Taigi visi emocijų supratimo aspektai gyvenime yra labai susiję ir persipynę, tik, analizuojant emocijų supratimą, svarbu juos išskirti ir nagrinėti kaip atskirus.

SOCIALINĖS EMOCIJOS: KALTĖ IR GĖDA

2.1. Kaltės ir gėdos emocijų klasifikavimas

Mokslinėje literatūroje – skirtingų užsienio autorių straipsniuose, monografijose, raidos vadovėliuose - gėdos ir kaltės emocijos yra gana skirtingai vadinamos – sudėtingomis ar kompleksinėmis, savimonės (self-conscious), moralinėmis bei socialinėmis emocijomis. Tai, kaip emocijų tyrėjai klasifikuoja šias emocijas, priklauso nuo jų teorinės orientacijos – kaip jie aiškina šių emocijų kilmę bei kokių veiksnių įtaką laiko svarbiausia šių emocijų raidoje: pažintinių procesų raidą, savojo Aš įsisąmoninimo svarbą, moralės normų ar standartų įsisavinimą ar socialinės aplinkos vaidmenį. Kai kurie autoriai mano, kad egzistuoja tam tikros įgimtos emocijos, kurios atsiranda anksčiausiai - susidomėjimas, distresas, kiek vėliau – pyktis, liūdesys, džiaugsmas ir kt. Jas vadina pirminėmis, paprastomis, bazinėmis, ar fundamentaliomis emocijomis. Jų nuomone, šių emocijų pagrindu vėliau išsivysto sudėtingesnės emocijos – tokios, kaip gėda, kaltė, pasididžiavimas, pavydas ir kt. Šių emocijų raidai turi įtakos visi išvardinti faktoriai. Kaltės, gėdos ir kitų sudėtingų emocijų klasifikavimas kaip socialinių mums atrodo priimtinausias, kadangi, mūsų nuomone, geriausiai atspindi šių emocijų esmę - jis apima ir visus išvardintus šių emocijų raidą įtakančius faktorius, be to - be socialinės aplinkos šios emocijos negalėtų formuotis. Todėl šiame darbe kaltės ir gėdos emocijas apibendrintai vadinsim socialinėmis emocijomis, o šalia panaudoti ir kiti terminai (sudėtingos, kompleksinės emocijos), bus traktuojami kaip sinonimai.

2.2. Kaltės ir gėdos emocijų apibūdinimas

Gėda ir kaltė kai kuriais atžvilgiais glaudžiai siejasi. Kartais abi šios emocijos apibrėžiamos labai panašiai. Žmonės, paprastai, gana lengvai identifikuoja šias emocijas, kai kalba apie savo asmeninius išgyvenimus, tačiau formalus jų aprašymas yra gana sudėtinga užduotis (Изард, 1980).

Kaltė yra kankinantis išgyvenimas, suvokiant padarius kažką neteisingo, negero, pažeidus moralines, etines ar religines normas, t .y. tai - tam tikros rūšies vidinės sankcijos (Ulich D., Mayring Ph., 1991).

Kaltė yra susijusi su neatitikimu tarp realaus Aš ir idealaus. Ji susijusi su aiškiu taisyklių pažeidimu, kada paprastai padaroma žala kitiems, dėl ko tai padaręs asmuo jaučiasi atsakingas. Kaltės emocija, skirtingai nuo gėdos, nėra tiek susijusi su socialinėmis situacijomis. Ankstyvoje vaikystėje kaltė kyla iš baimės prarasti kitų reikšmingų žmonių (paprastai tėvų) meilę, pagarbą,

dėmesį, vėliau ši baimė interiorizuojama – bijoma prarasti teigiamą savęs vertinimą, savigarbą.

Gėda – tai nemalonus jausmas, atsirandantis dėl paties žmogaus ar jam artimų žmonių netinkamo elgesio, neatitinkančio visuomenės ar paties žmogaus priimtų moralės ir elgesio normų (Psichologinis žodynas, 1993). Gėdijamasi yra tuomet, kai vieša tampa tai, kas norėta nuslėpti. Gėdai yra būdinga padidintas savęs įsisažmoninimas, visiškas sąmonės užsipildymas savuoju Aš. Ji siejasi su individualia vertybių sistema, paremta visuomeninėmis ir kultūrinėmis vertybėmis. Gėda yra visuomet patiriama socialinėse situacijose. Tai nebūtinai turi būti dideli nusižengimai, kaip kaltės atveju, o greičiau netinkamas, Aš vaizdo neatitinkantis elgesys. Socialinė aplinka tuo pačiu yra subjektyviai reikšminga, egzistuoja emociniai ryšiai su stebintais ja asmenimis. Besigėdijantis asmuo jaučiasi kitų žmonių pasmerktas, niekinamas. Dažnai gėda išgyvenama naujose situacijose ar situacijose, kuriose manoma, jog elgesys bus vertinamas (Изард, 1980).

Kadangi socialinis komponentas gėdos išgyvenime yra toks svarbus, ji dar apibūdinama kaip socialinė baimė (Buss 1980, cit. pg. Harris, 1992).

2.3. Kaltės ir gėdos emocijų skirtumai

Daugelis šiuolaikinių kaltės ir gėdos emocijų tyrimų yra nukreipti į skirtumų tarp šių dviejų emocijų išryškirimą. Nors jau ir ankstesniuose tyrimuose autoriams rūpėjo išsiaiškinti kaip yra suvokiami skirtumai tarp šių emocijų bei nuo kokio amžiaus vaikai juos pradeda pastebėti. Pirmieji kaltės ir gėdos emocijų tyrimai buvo atlikti su suaugusiais. Jie apima suaugusiųjų pasisakymus apie subjektyvų gėdos ir kaltės patyrimą bei šių emocijų priežastis. Suaugę, kalbėdami apie subjektyvų kaltės emocijos patyrimą, minėjo intensyvų susikoncentravimą ties savo paties nuomone apie save, situacijos kontrolės jausmą ir tuo pat metu patiriamą troškimą prisipažinti bei norą išvengti atsakomybės. Tuo tarpu, patirdami gėdą, suaugę kalbėjo apie susirūpinimą kitų nuomone apie save, jausmą, kad kiti juos stebi, bei savo paties menkumo, netinkamumo, nekompetencijos išgyvenimą (Davitz J.R., 1969; Tangney J.P., 1989, 1990, cit.pg. Ferguson T. ir kt., 1991). Kalbant apie šių emocijų priežastis, vieni autoriai labiau akcentavo įvertinimą, kaip vieną ar kitą emociją nulemiantį veiksnį, tuo tarpu kiti autoriai labiau pabrėžė situacinių veiksnių reikšmę patiriamai emocijai. B.Weiner (1986) teigė, kad gėda kyla situacijose, kurioms yra būdinga vidiniai nekontroliuojamos priežastys, tuo tarpu kaltę sukelia situacijos, manant galėjus jas kontroliuoti. Šiuo principu, kad gėda ir kaltė kyla skirtingų įvertinimų pagrindu, rėmėsi vienos žymiausių šias emocijas tyrinėjusių autorių, Ferguson T. ir kt. (1991) hipotezė, kad vaikai apytikriai tik nuo 10 metų vaikai gali atskirti kaltės ir gėdos emocijas, kadangi tik tokia amžiuje susiformuoja gebėjimas skirti

kontroliuojamas vidines priežastis (tokias, kaip menkos pastangos) nuo nekontroliuojamų (menkų gebėjimų).

Tuo tarpu kiti autoriai (Tangney J.P., 1992; Olthof T. ir kt., 2000) buvo linkę labiau akcentuoti pačios situacijos reikšmę, sukeltiant vieną ar kitą emociją. Jie manė, jog kaltę veikia sukels suvokimas, kad buvo pažeista moralinė norma ir dėl to buvo padaryta žala kitiems asmenims Tuo tarpu gėdos išgyvenimas, jų nuomone, nepriklauso nuo moralinio ryšio su įvykiu. Autoriai Lindsay – Hartz, De Rivera bei Mascolo (1995) mano, kad gėdą sukelti nepageidaujamas identitetas – t. y. tai, ką žmogus galvoja, ką apie jį mano kiti. Gėda kyla nujaučiant, kad tam tikras elgesys gali sukelti neigiamas svarbių asmenų reakcijas.

2.4. Socialinių emocijų supratimo tyrimai

Emocijų supratimas tyrinėjamas nuo labai ankstyvo amžiaus. Psichologai tokiu būdu nori išsiaiškinti ankstyvuosius veiksnius, lemiančius vėlesnį emocijų supratimą (Dunn, 2000), nustatyti emocijų supratimo chronologiją – raidos fazes ar pakopas.

Emocijų raidos tyrimus galima suskirstyti į dvi pagrindines grupes. Vieną grupę sudaro tyrimai, kuriuose tyrėjai daugiausia koncentruojasi ties vaikų emociniu elgesiu ir remiasi vaikų nuo keleto mėnesių iki 3 metų elgesio bei emocinių veido išraiškų stebėjimu. Antroji grupė apima didelę dalį tyrimų, kuriuose daugiausia dėmesio skiriama emocijų supratimui, panaudojant kalbą. Šiuo atveju tiriamųjų amžius yra 4-5 metų ir vyresni vaikai, kadangi tokiam amžiui labai išsiplečia emocinis žodynas (Emilia, Garattoni, Venturini, 2000).

Ilgą laiką buvo tyrinėjamos daugiausiai pirminės, bazinės ar elementarios emocijos, tokios kaip liūdesys, džiaugsmas, pyktis ar baimė. Kaip jau buvo minėta, socialinėmis emocijomis, tokiomis, kaip gėda ir kaltė, pradėta domėtis sąlyginai neseniai. Šios emocijos įvairių autorių buvo tyrinėjamos kiekviena atskirai, abi kartu bei kartu su kitomis emocijomis. Pastaraisiais metais tyrimų, nagrinėjančių būtent kaltės ir gėdos emocijų supratimą, atsiranda vis daugiau. Vis dėlto studijų, visapusiškai nagrinėjusių šių dviejų emocijų supratimą, nėra daug. Tyrėjus labiausiai dominę klausimai buvo: nuo kokio amžiaus vaikai pradeda suprasti šias emocijas?, kas būdinga skirtingo amžiaus vaikų socialinių emocijų supratimui?, kaip vaikai suvokia šių emocijų priežastis?, kokie veiksniai įtakoja šių emocijų supratimą, jų raidą? kokios kognityvinės prielaidos lemia socialinių emocijų supratimą?, ar vaikai sugeba atskirti tam tikras emocijas vieną nuo kitos?, ir pan.

Socialinių emocijų tyrimuose dažniausiai buvo naudojami metodai, susiję su kalba. Kai kurie autoriai kritikavo tokį duomenų rinkimo būdą. Kiti autoriai priešingai mano, kad tik verbaliniai tyrimo metodai yra tinkamiausi, aiškinantis socialinių emocijų supratimo ypatumus bei sudarant jų raidos eigą, kadangi šios emocijos negali būti identifikuotos, remiantis vien elgesio ar veido išraiškų stebėjimu.

Apibendrinant galima teigti, kad socialinių emocijų supratimas yra sudėtingas, nepakankamai ištirtas reiškinys, apimantis tai, kaip asmuo sieja emocijas, ketinimus, mintis ir elgesį į vieną visumą, kiek, sprendamas apie emocijas, atsižvelgia į situaciją bei jos reikšmingumą. Apie emocijų supratimą geriausiai galima spręsti iš emocijų atpažinimo, įvardinimo bei priežasčių aiškinimų. Apžvelgus socialinių emocijų supratimo raidos empirinius tyrimus, matyti, kad šių emocijų supratimas raidos psichologijoje susilaukia dėmesio. Kaip nedaug tyrinėtas amžiaus tarpsnis išsiskiria ankstyvieji mokykliniai metai.

SOCIALINIŲ EMOCIJŲ RAIDOS YPATUMAI

3.1. Socialinių emocijų ir pažintinės raidos sąsajos

Daugelio autorių nuomone, emocinė ir pažintinė raida yra glaudžiai susiję tarpusavy (Žukauskienė, kt.). Būtent pažintinė raida lemia tai, kada vaikas pradeda jausti ir suprasti sudėtingesnes, kompleksines ar socialines emocijas, tokias kaip gėda, kaltė ar pasididžiavimas

(Harris L.P., 1992). Tačiau, kad jis galėtų suprasti aukštesnio lygmens emocijas, pirmiausia turi suvokti, kad jis pats egzistuoja bei mokėti atskirti koks elgesys yra geras ir koks blogas.

Emocijų supratimą plačiai tyrinėję autoriai (Harris L.P., 1992; Ferguson T.J., Stegge H., Damhuis, 1991) nustatė, kad pirmiausia vaikai pradeda suvokti elementarias ar pirmines emocijas, susijusias su tam tikromis veido išraiškomis. Šias emocijas vaikai suvokia jau maždaug nuo 3 metų. Gebėjimas suprasti ir skirti sudėtingesnes emocijas, tokias kaip gėda ir kaltė, anot šių autorių, randasi vėliau – apie 7 - 8 metus, kadangi subtilių skirtumų tarp šių emocijų suvokimas reikalauja labiau išsivysčiusių pažintinių sugebėjimų (Harris L.P., 1992). Priklausomai nuo atstovaujamo požiūrio, skirtingi emocijų tyrėjai akcentavo ir tyrinėjo skirtingus sudėtingų, kompleksinių ar socialinių emocijų supratimą lemiančius kognityvinius pokyčius. Buvo pasiūlyti trys paaiškinimai, kodėl vaikai šias emocijas pradeda suprasti vėliau nei pirmines ar elementarias emocijas. Šiuos paaiškinimus pateiksime sekančioje pastraipoje. Apibendrinus daugelio autorių, tyrinėjusių socialinių emocijų raidą, tyrimų rezultatus, galima išskirti tris paraleliai vykstančius svarbiausius pasikeitimus vaiko pažintinėje raidoje, nuo kurių tiesiogiai priklauso sugebėjimas suprasti socialines emocijas – tai *asmeninės atsakomybės įsisąmoninimas, normatyvinių standartų reikšmės suvokimas ir stebėtojo vaidmens supratimas*.

3.1.1. Asmeninės atsakomybės įsisąmoninimas

Pagal atribucijų teorijos požiūrį (Thompson, 1989; Weiner, 1986; Weiner ir Graham, 1984, kam nors priskirdami kompleksines emocijas, atliekame dviejų pakopų analizę. Pirmoje pakopoje įvertiname situaciją pasiekto rezultato atžvilgiu – ar pasiektas norimas rezultatas arba tikslas, ar ne? Nustatyta, kad tokią analizę atlieka jau 3 - 4 metų vaikai. Antroje pakopoje atliekama priešasčių analizė – kodėl buvo pasiektas toks rezultatas? Priklausomai nuo šios analizės rezultatų, kyla įvairios emocijos. Atitinkamai, pagal analizės lygmenis, Graham ir Weiner (1986) skiria dvi emocijų grupes – emocijas, kurios priklauso tik nuo rezultato įvertinimo, tai - elementarios emocijos (tokios kaip pyktis, liūdesys ir kt.), ir kompleksiškesnes emocijas (tokias, kaip gėda ir kaltė), kurias sukelia ne tik rezultato, bet ir proceso, sukėlusio tam tikrą rezultatą, įvertinimas. Tai reiškia, kad kaltės ir gėdos emocijų supratimas reikalauja sudėtinių priežastinių atribucijų – gebėjimo nustatyti įvykio priežastį ir situacijos kontrolės laipsnį. Taigi, pagal šį požiūrį, vaikai pirma sužino tik apie nuo rezultato priklausomas emocijas, ir tik vėliau, didėjant kognityvinei patirčiai, jie pradeda suprasti nuo atribucijų priklausančias emocijas.

Siekiant patikrinti prielaidą, ar tikrai vaikai, priskirdami kitiems emocijas, atlieka dviejų pakopų analizę, Graham ir kt. tyrimą (Graham, Doubleday & Guarino, 1984, cit. pg. Harris P.L., 1992), kuriame 6 - 12 metų vaikų buvo prašoma prisiminti situacijas iš savo patirties, kada jie

jautėsi kalti, ir įvertinti tai, kiek jie jautėsi esantys atsakingi už tai, kas įvyko. Buvo nustatyta, kad asmeninės atsakomybės suvokimas su amžiumi žymiai kinta, o ypač 7 - 10 metų laikotarpyje. Šešimečiai dažnai pateikdavo situacijas, kuriose jie jautėsi kalti, nors menkai galėjo kontroliuoti tai, kas nutikdavo. Didesni vaikai jau pateikdavo tokius kaltės situacijų pavyzdžius, kuriuose įvykius jie akivaizdžiai labiau kontroliavo. Kilo klausimas, ar mažesniems vaikams dar yra per sunku nuspręsti, ar t. t. įvykių buvo galima išvengti, ir jie galvoja, kad yra atsakingi už dalykus, kurie nutinka be jų valios, ar vaikai žino, kada jie yra atsakingi, tačiau nesupranta, ką reiškia priskirti kalnę?

Norėdama patikrinti šias dvi interpretacijas, Graham (1988) pateikė vaikam dvi skirtingas istorijos versijas. Vienoje buvo kalbama apie įvykį, kurio beveik nebuvo galima išvengti, tuo tarpu kitoje versijoje neigiamų pasekmių išvengti nebuvo sunku. Vaikai turėjo nuspręsti, kiek lengvai asmuo galėjo išvengti neigiamų pasekmių, ir kiek jis jautėsi dėl to kaltas. 5 - 6 metų vaikai nesunkiai atpažino skirtumą tarp išvengiamų ir neišvengiamų neigiamų pasekmių. Tačiau jie dažniausiai manė, kad abiem atvejais asmuo jausis vienodai kaltas. Taigi, šie tyrimo rezultatai parodė, kad maži vaikai, kitiems priskirdami emocijas, perdėm koncentruojasi ties pačiu įvykiu - tuo, *kas* nutiko ir neatsižvelgia į tai, *kaip* tai nutiko. Nepaisant to jie suvokia, ar situacijos veikėjas buvo atsakingas, ar ne.

Apibendrinant galima sakyti, kad sudėtingesnių, kompleksinių emocijų supratimas keičiasi su amžiumi: mažesni vaikai, vertindami kito žmogaus emocinę būseną, per daug koncentruojasi ties pasekmėmis ir nekreipia dėmesio į asmeninę veikėjo atsakomybę, nors ir sugeba atskirti, ar asmuo konkrečioje situacijoje buvo atsakingas, ar ne. Vyresni vaikai jau gali teisingai įvertinti asmeninės atsakomybės reikšmę patiriamai emocijai.

3.1.2. Normatyvinių standartų reikšmė

Socialinių, kompleksinių emocijų suvokimas reikalauja atsižvelgti į dvi dimensijas – antroji dimensija, šalia atsakomybės, yra kultūroje egzistuojančių moralinių bei socialinių normų paisymas. Įvairūs autoriai kėlė klausimą, ar maži vaikai, priskirdami emocijas, taip pat, kaip neatsižvelgia į asmeninę atsakomybę, neatsižvelgia ir į elgesio normas ar standartus?

Nunner-Winkler ir Sodian (1988), mėgindami atsakyti į šį klausimą, atliko eilę įdomių tyrimų. 4 – 8 metų vaikams buvo pasakojamos skirtingos istorijos, kuriose vaikas vogė, melavo ar užpuлдavo kitą vaiką. 4 - 5 metų vaikai vienbalsiai tvirtino, kad tas vaikas, nepaisant padarytų piktadarybių, džiaugsis. Savo nuomonę jie pagrįsdavo tuo, kad istorijoje vaikui pavykdavo pasiekti tai, ko jis norėjo - pvz., pasisekdavo su laimikiu pasprukti. Vyresni, maždaug 8 metų vaikai, manė, kad vaikas, pažeidęs elgesio normas, kad patenkintų savo norus, jausis blogai. Pagrįsdami savo

nuomonę, vyresni vaikai retai minėjo bausmės baime, kaip blogos savijautos priežastį. Dažniausiai jie manė, kad nusikaltęs vaikas jausis blogai dėl netinkamo savo poelgio arba tvirtino, kad tą vaiką veikiausiai grauš sąžinė, nes jis nusižengė moraliniams principams. Iš jų atsakymų taip pat buvo galima suprasti, kad bloga savijauta, nusižengus moralei, yra ne tik tikėtina netinkamo elgesio pasekmė, o netgi pareiga: vaikas, kuris vogė ir po to blogai jaučiasi nėra toks blogas, kaip tas, kurio savijauta, blogai pasielgus, yra gera.

Galima manyti, kad skirtingo amžiaus vaikai nevienodai priskiria emocijas dėl to, kad mažesni vaikai galbūt dar nežino, kad kitam sukelti skausmą ar ką pavogti yra blogai, tuo tarpu aštuonmečiai šias moralines nuostatas jau yra įsisavinę. Tyrimai, atlikti patikrinti vaikų moralinių normų žinojimą, atskleidė, kad ikimokyklinukai vistiek gerai žino moralines taisykles. Jie smerkia, jei kas nors ką nors muša ar apvagia, ir gali tinkamai pagrįsti, kodėl toks elgesys yra neteisingas, nurodydami žalą ar skausmą, kuris suteikiamas aukai. Tačiau, nepaisant to, tokio amžiaus vaikai mano, kad istorijos veikėjas liūdės ar jausis nelaimingas, jei jis kam nors sukels skausmą netyčia.

Taigi, apibendrinant galima pasakyti, kad teisingas socialinių emocijų priskyrimas priklauso nuo gebėjimo atsižvelgti į du faktorius – į elgesio rezultatą ir jo priežastis. Tuo tarpu priežasčių suvokimas priklauso nuo gebėjimo įvertinti asmeninės atsakomybės bei moralinių ar socialinių normų reikšmę patiriamai emocijai. Maži vaikai, nesugeba teisingai priskirti socialinių emocijų ne todėl, kad jiems trūksta žinių apie atsakomybę ar normas. Jie skiria, kada buvo pasielgta tyčia, o kada – ne, ir žino, kokia norma buvo pažeista. Tačiau mažesniems vaikams sunku suvokti šių kriterijų reikšmę jaučiamai emocijai.

Kaip yra pereinama iš vieno emocijų supratimo lygmens į kitą? Kokie pokyčiai turi įvykti vaiko supratime, kad būtų pasiektas naujas emocijų suvokimo lygmuo?

Kad vaikas galėtų suprasti kitų žmonių emocinius išgyvenimus, jo supaprastintą žmogaus, kaip veikėjo, suvokimą turi pakeisti žmogaus, kaip savo elgesio stebėtojo, suvokimas. Kad toks pokytis įvyktų, vaikas pirma turi suprasti, kad emocinės žmonių reakcijos į savo pačių elgesį priklauso nuo kitų žmonių emocinių reakcijų - ypač nuo jų pritarimo ar nepritarimo. Kita vertus, vaikas turi pakankamai disponuoti vaizduote, kad galėtų suvokti tokius vienas kitą įtakojančius procesus.

3.1.3. Stebėtojo vaidmuo suvokiant socialines emocijas

Vienas pirmųjų autorių, atskleidusių stebėtojo įtaką mūsų emociniams išgyvenimams, buvo Cooley (1902). Vėliau tai savo tyrimais pagrindė autoriai Harter ir Whitesell (1989). Pagal Cooley bei Harter ir Whitesell, socialinė emocija, kurią patiria asmuo, tiesiogiai priklausys nuo lūkesčių, kuriuos jis turi apie kito asmens, t. y. stebėtojo, emocines reakcijas (Emilia A., Garattoni B.K.,

Venturini B., 2000; arris, Paul L., 1992). Vystantis vaikui, šios emocijos tampa vis autonomiškesnės, stebėtojo vaidmuo tuomet nustoja būti tokia visa lemiančiu. Anot šių autorių, kad vaikas patirtų kaltę ar gėdą, jo suvokime turi įvykti tam tikri kokybiniai pokyčiai: vaiko Aš turi perimti du vaidmenis: stebėtojo ir veikėjo. Stebėtojas-Aš (self-as-observer) stebi ir vertina veikiančiojo-Aš (self-as-agent) elgesį. Šiame dviejų Aš formavimosi procese didelę reikšmę turi tėvų vertinimai - kol tėvai, kaip stebėtojai, interiorizuojami į vaiko Aš struktūrą. Harter ir Whitesell (1989) pateikė dviems vaikų grupėms nuo 4 - 5 iki 11 metų dvi užduotis: a) apibūdinti pasididžiavimą ir gėdą bei kiekvienai jų pateikti priežastį, ir b) priskirti emociją serijos epizodų pagrindiniams veikėjams, kuriems pasisekdavo arba nepasisekdavo atlikti gimnastinę užduotį, kai jie buvo vieni, ir kai juos stebėjo vienas iš tėvų. 4 – 5 - mečiai pademonstravo tik bendrą teigiamo ar neigiamo šių dviejų emocijų valentingumo žinojimą ir niekada nepriskyrė istorijų veikėjams pasididžiavimo ar gėdos, o tik bausmės baimę ar sėkmės džiaugsmą. 6 - 7 metų vaikai apibūdino epizodus, kuriuose vienas iš tėvų didžiavosi ar gėdijosi vaiko ar jo elgesio, ir šias emocijas istorijų veikėjams priskyrė tais atvejais, kai juos stebėjo vienas iš tėvų. Tik nuo 8 metų vaikai teigė, kad tėvų buvimas nėra svarbus. Tai reiškia, kad stebėtojo vaidmuo tokia amžiuje jau yra internalizuotas. Cituodamas šį tyrimą, Harris teigė, kad socialinių emocijų supratimui reikia sugebėjimo kitiems asmenims priskirti sudėtingas psichines būsenas – lūkesčius apie kito žmogaus reakcijas į mano elgesį ir tokių lūkesčių sukeltas emocijas.

Dar vienas požiūris, pateiktas Griffin (1995), siekiant paaiškinti, kodėl socialines emocijas pradame suprasti vėliau nei elementarias, buvo suformuluotas Case (1985) kognityvinės raidos teorijos rėmuose (Emilia A., Garattoni B.K., Venturini B., 2000). Šis požiūris taip pat pripažįsta auditorijos reikšmę socialinių emocijų formavimosi procese, tačiau tuo pačiu teigia, kad vėlesnį šių emocijų suvokimą lemia darbinė atmintis. Pagal šį požiūrį, tokios emocijos, kaip gėda ar pasididžiavimas, reikalauja dviejų pažintinių gebėjimų – pripažinimo, kad buvo patirta sėkmė ar nesėkmė pagal atitinkamus standartus, ir atsižvelgimo į stebėtojus, kurie yra šios sėkmės ar nesėkmės liudininkai. Pagal Case (1985) teoriją, darbinės atminties gebėjimai, reikalingi išreikšti šiems dviems socialinės tikrovės kintamiesiems, susiformuoja apie 7-8 metus. Todėl ir socialinės emocijos gali būti patirtos tik apie šiuos gyvenimo metus (Emilia A., Garattoni B.K., Venturini B., 2000).

Duomenys, patvirtinantys šį požiūrį, buvo surinkti prašant vaikus apibūdinti, ką reiškia jausti tam tikrą emociją, arba prašant priskirti emocijas vinječių veikėjams, apibūdinant jas sukeliančius epizodus. Nustatyta, jog 6 metų vaikai gali atsižvelgti tik vieną iš dviejų kintamųjų, tuo tarpu vieno iš jų trūksta. Tai sukelia įvairias emocijas - liūdesį, susierzinimą, pyktį, vietoj sumišimo ar gėdos, ar – džiaugsmą, vietoj pasididžiavimo.

Apibendrinimas. Tai, kas buvo pasakyta anksčiau, paaiškina įvairius pokyčius, kurie vyksta vaiko socialinių emocijų supratimo raidoje. Maži vaikai dar nesuvokia asmeninės atsakomybės ir normatyvinių standartų reikšmės socialinėms emocijoms. Kad galėtų įsisąmoninti šių dviejų faktorių reikšmę, vaikai turi save bei kitus suvokti ne vien kaip veikiančiuosius, kuriems pavyksta ar nepavyksta įgyvendinti savo tikslus, o kaip socialines būtybes, kurios stengiasi gyventi pagal tam tikras normas ar standartus, ir kaltės ar gėdos jausmus patiriančias priklausomai nuo to, ar joms pavyksta juos atitikti, ar ne. Toks supratimas pradeda formuotis tuomet, kai vaikas pradeda numatyti kitų žmonių reakcijas (pritirimą ar nepritirimą) į tam tikrus jo poelgius. Tuomet išauga normatyvinių standartų bei asmeninės atsakomybės reikšmė. Gebėjimas įsivaizduoti, kokius jausmus jo elgesys sukėlė kitiems, sužadina vaikui tą patį jausmą, kurį jam sukeltų faktinė kritika ar barimas – t. y. kaltę ar gėdą. Tai reiškia, kad socialinių emocijų supratimas formuojasi reaguojant į kitų, juos stebinčių žmonių, emocines reakcijas. Ir kuo labiau vaikai gali atsižvelgti į tai, kokius jausmus jų elgesys sukelia kitiems, tuo jie vis labiau pradeda save suvokti kaip asmenybę, kuri privalo laikytis tam tikrų normų ir standartų. Aplinkiniai žmonės palapsniui užima neutralaus stebėtojo vietą. Tačiau stebėtojo reikšmė pilnai nepanaikinama - jį tik pakeičia vaiko paties Alter ego, kuris toliau funkcionuoja kaip girianti ar kritikuojanti aplinka. Šis pasikeitimas (t. y. išorinio stebėtojo interiorizavimas) atsispindi ir vaiko kalboje: jis sako “man buvo gėda”, tuo tarpu kai maži vaikai dar kalba apie kitų jausmus. Kai vaikas pamažu išsitapatina su veikėjo vaidmeniu ir į savo elgesį sugeba pažvelgti stebėtojo akimis, jis jau pradeda suvokti naudą ar žalą, kurią jo elgesys padaro kitiems žmonėms.

SOCIALIZACIJA IR EMOCIJŲ RAIDA

Žmogaus yra socialinė būtybė. Jo sąmonė pilnavertiškai vystytis gali tik bendruomenėje, sąveikaujant su kitais žmonėmis. Be kitų žmonių įtakos žmogus netampa žmogumi. Tik individui tiesiogiai dalyvaujant visuomenėje, bendraujant su kitais žmonėmis, perimama socialinė patirtis. Šį procesą vadiname **socializacija**. Plačiau jį galima apibūdinti kaip “egzistuojančių elgesio normų ir

vertybių sistemų, socialinių vaidmenų interiorizaciją, socialinės patirties perėmimą bei atgaminimą asmenybės veiklos bei bendravimo metu” (Valickas, 1997). Individas perima socialinį patyrimą ugdymo proceso pagalba, t. y. tuomet, kai jį tikslingai formuoja kiti žmonės bei įtakoja įvairūs socialiniai veiksniai. Daugiausia socializaciją lemia mokymas ir auklėjimas. Socializacija taip pat apima ir emocijų sritį: kultūroje egzistuoja tam tikri išgalioję emocijų šablonai, kurie remiasi tam tikromis vertybėmis bei taisyklėmis, reglamentuojančiomis patiriamų emocijų išgyvenimų kontekstą, trukmę, objektą bei jų išraišką. Šie emocijų šablonai, perimti vaiką ugdančių asmenų, įtakoja jų elgesį su vaiku.

Siekiant geriau suprasti, kas lemia sėkmingą socializacijos bei emocijų socializacijos procesą, būtina gerai suvokti bendrai emocinės raidos ypatumus, kadangi supratimo raida tiesiogiai yra tiesiogiai įtakojama emocinio patyrimo. Emocinė raida yra ta visuminė vaiko raidos dalis, kuri persipina ir atsispindi visose raidos sferose. Nuo emocinės vaiko būsenos priklauso ir jo gebėjimas perimti visuotines elgsenos ir bendravimo normas bei įsisavinti emocijų šablonus.

Analizuojant vaikų emocijų raidą, negalima jos atsieti nuo aplinkos, kurioje ji vyksta, kadangi aplinka yra vienas esminių veiksnių, lemiančių šią vaiko psichinės srities kokybę.

4.1. Prieraišumo reikšmė emocijų raidai

Daugelis autorių (Ahrne, 2000; Arnold, 1980; Bowlby, Ainsworth, 1990; Deasy, 1994; Goleman, 2001, ir kt., cit. pg. Radzevičienė L., 2006) emocinę raidą bei raišką vertina siedami ją su socialine kūdikio raida. Sėkmingi ankstyvosios socializacijos procesai priklauso nuo vaiko emocinės raidos visavertiškumo ir adekvataus elgesio.

Apie vaikų emocijų raidą daugiausiai žinome iš vaiko ir motinos sąveikas analizavusių autorių studijų. Tyrimais įrodyta, kad vaikų emocijų įvairovė, kultūros specifiką atitinkanti emocijų kokybinė išraiška, intensyvumas bei emocijų reakcijų trukmė priklauso nuo tėvų ar globojančių asmenų elgesio su vaikais pobūdžio – kokias emocijas jie vaikams sukuria ir kokią emocinę patirtį jiems perteikia.

Palankią vaiko emocinę raidą lemia motinos santykių su vaiku kokybė: kaip gyvai, diferencijuotai bei sąmoningai motina sugeba su vaiku bendrauti, kaip tinkamai ji atspindi emocinę jo išraišką bei kaip greitai, jautriai ir tiksliai reaguoja į suvoktą vaiko būseną (Thompson & Lamb, 1983, p.87, cit. pg. Ulich D., Mayring Ph., 1991).

Prieraišumo jausmo svarbą bei motinos jautrumo vaiko poreikiams reikšmę ypač pabrėžė Mary Ainsworth. Ji teigia (Ainsworth ir kt., 1974, p.99, cit. pg. Ulich D., Mayring Ph., 1991), kad kiekvienam vaikui yra būdingas įgimtas poreikis emociškai prisirišti prie jį prižiūrinčių asmenų. Normaliu atveju tarp kūdikio ir jo prierašumo subjekto susiformuoja stiprus emocinis ryšys, kuris

skatina kūdikio savivokos vystymąsi bei sudaro sąlygas jiems išlikti. Kokybiškos sąveikos su vaiku tikslas ir rezultatas yra saugus prierašumas. M. Ainsworth ir vėlesniems tyrėjams pavyko įrodyti, kad vaikai skiriasi pagal prierašumo kokybę ir, kad tai sąlygoja skirtingo jautrumo motinos elgesys. Motinos elgesio jautrumas apima vaiko poreikių suvokimą, teisingą interpretavimą ir greitą bei tinkamą jų patenkinimą. Vaikai, patiriantys saugų prierašumą, labiau tyrinėja aplinką, geriau atlieka kognityvines užduotis, demonstruoja didesnę socialinę brandą santykiuose su bendraamžiais bei suaugusiais.

Longitudiniai vaikų iki 6 metų tyrimai parodė pastovius motinos elgesio su vaiku efektus. Pradiniai prierašumo skirtumai veikia tolimesnę raidą bei daro įtaką vėlesniems mokyklinio amžiaus vaikų skirtumams pažintiniame bei emociniame elgesyje. Nustatyta, jog egzistuoja kritiniai (sensitivityvieji) prierašumo formavimosi periodai, kurie tęsiasi iki 36 mėnesių. Jei tuo metu kūdikis negauna "teisingos" stimuliacijos (pvz., teigiamai emociškai nebendrauja su motina), jo elgsena formuojasi ydingai bei vėliau išryškėja socialinės, emocinės, kognityvinės ir komunikacinės raidos nevisavertiškumas. Bowlby (1951) bei Ainsworth (1972) teigimu, patys reikšmingiausi vaiko asmenybės struktūros formavimuisi yra 5 gyvenimo metai (Radzevičienė L., 2006).

Taigi, prierašumo formavimasis sąlygoja vaiko emocijų raidą. Įvairūs autoriai taip pat yra nustatę ryšį tarp abipusių teigiamų emocinių reakcijų, kitaip - saugaus prierašumo tarp motinos ir vaiko, bei vaikų kaltės ir empatijos (ar užuojautos) išgyvenimų (Kestenbaum ir kt., 1989; Waters ir kt., 1986; Eisenberg ir Fabes, 1998, cit. pg. Eisenberg, 2000). Ši išvada atitinka požiūrį, jog palankūs vaiko ir tėvų tarpasmeniniai santykiai skatina vaiko socializacijos procesą. Tačiau teigiama bendradarbiaujanti nuostata, būdinga saugiam prierašumui tarp tėvų ir vaiko, bei motinos jautrumas vaiko poreikiams turi ypatingą reikšmę kaltės emocijos raidoje (Kochanska, 1995, 1997, cit. pg. Eisenberg, 2000).

4.2. Emocijų priskyrimas ir kitos emocijų socializacijos formos

Norint geriau suprasti ryšį tarp emocijų raidos ir socializacijos procesų, reikia išsiaiškinti, kokią emocinę patirtį vaiką ugdantys asmenys jam perteikia ir ko jis išmoksta, kokių procesų pagalba vyksta išmokimas bei kokiam socialiniame kontekste. Kokie ugdymo bei mokymosi procesai dalyvauja formuojantis vaikų emocinėms reakcijoms. Vienas svarbiausių tokių procesų yra *emocijų priskyrimas*. Tai toks tėvų su vaikais bendravimo būdas, kuomet tėvai interpretuoja, komentuoja ir įvardina savo vaikų emocines būsenas, ir tai vyksta dar gerokai anksčiau, iki vaikui pradėdant kalbėti, kada jis jau pats sugeba verbalizuoti savo emocijas (Lewis ir Michalson, 1983, p. 205, cit. pg. Ulich D., Mayring Ph., 1991). Tėvai, specifinėse emocijas sukeliančiose situacijose, komentuodami vaiko emocinę būseną, 1. perteikia vaikui tam tikras emocines sąvokas, kuris tokiu būdu pamažu 2. mokosi jas susieti su aktualiai išgyvenama būsena, o tuo pačiu ir 3. su savo paties,

(tačiau prierašumo asmens atspindėta) emocine išraiška bei esama situacija, ir, tokiu būdu, vaikas 4. mokosi adekvačiai emocijas įvardinti (Michalson & Lewis, 1985, cit. pg. Ulich D., Mayring Ph., 1991).

Vaiką prižiūrintys asmenys, komentuodami jo emocišes būsenas, atkreipia vaiko dėmesį į emocijas sukeliančius įvykius ar situacijas, paaiškina vaikui ką jis išgyvena, struktūruoja jo emocišni patyrimą bei nurodo, kokių emocišnių reakcijų kiekvienoje konkrečioje situacijoje/iš jo tikimasi (Geppert & Heckhausen 1988, cit. pg. Ulich D., Mayring Ph., 1991). Tokiu būdu, kiekvieną kart sinqroniškai pasikartojant emociją sukeliančių priežasčių, tam tikros emocišės būsenos, jos įvardinimo bei emocišės išraiškos kompleksui, vaikas palaipsniui mokosi, kad ta pati emocija kaskart vienodai išgyvenama. Taip vaikas išmoksta atskirti skirtingų emocišnių savybes – t. y. skirti vieną emociją nuo kitos.

Tėvai, tam tikru būdu reaguodami į vaikų emocijas, įtakoja ir nukreipia jų emocišinius išgyvenimus bei jų išraišką socialiai priimtino bei kultūrą atitinkančio elgesio linkme. Emocišnių pasireiškimas įtvirtina ir patį emocišni išgyvenimą, pvz., kuomet motina skatina vaiką – ”eikš, nusišypsok mamytei”, arba atspindi jo emocišnę būseną – “tu esi nusiminęs, tiesa?”, ir pan. (Malatesta & Haviland 1985, p.88, cit. pg. Schmidt-Atzert L., 1993).

Vaikai mokosi suprasti emocijas ne tik per tėvų verbalines vaiko emocišės būsenos interpretacijas bei jausmų priskyrimą. Vaikai emocišnių “mokosi” taip pat ir betarpiškai stebėdami tėvų ar kitų asmenų emocišes reakcijas įvairiose situacijose, mėgdžiodami jų emocišni elgesį, taip pat gaunamų pastiprinimų ar tiesioginių nurodymų pagalba (pvz., “berniukai neverkia”). Patiriamas būsenas vaikai vis stabiliau susieja su tam tikromis, emocijas sukėlusiomis priežastimis bei emocijas išreiškiančiais žodžiais (Malatesta, C.Z., & Haviland J.M., 1985; Lewis & Saarni 1985, cit. pg. Schmidt-Atzert L., 1993). Intuityvaus apibendrinimo, abstrakcijų bei išvadų pagalba formuojasi tam tikri lūkesčiai ir taisyklės apie tinkamą emocišni reagavimą.

4.3. Tėvų elgesio įtaka vaikų kaltės ir gėdos emocišnių raidai

Paskutiniu metu autoriai daug dėmesio skyrė tėvų elgesio bei auklėjimo stilių, susijusių su vaikų kaltės emocišios raida tyrimams. Daugelis tyrimų patvirtino tamprų ryšį tarp šių dviejų kintamųjų. Šiuolaikiniai autoriai iškelia kiek kitų elgesio formų reikšmę ir įtaką socialinių ar moralinių emocišnių vystymuisi nei ankstyvieji tyrėjai. Krevans ir Gibbs (1996) nustatė, kad vaikų, kurie yra linkę į empatišką elgesį ir kaltės išgyvenimus tėvai auklėjime palaiko gana aukštą disciplinos lygį (Eisenberg N., 2000, p.680). Taip pat buvo nustatyta (Laible D.J. ir Thompson R.A., 1999, cit.pg. Eisenberg N., 2000), kad motinų atsižvelgimas į vaiko jausmus, norus ar intencijas ir moralinių vaiko poelgių atspindėjimas (kaip antai, “geras berniukas, “tai buvo labai

gražu iš tavo pusės”), stebint pokalbį su jų keturmečiais vaikais, buvo susijęs su motinų pasisakymais apie vaikų kaltės išgyvenimus bei su tuo susijusiomis reakcijomis į netinkamą ilgęsi ar nusižengimus, o taip pat ir su paklusnumu.

Ferguson ir Stegge (1995) nustatė stiprų ryšį tarp tėvų meilės vaikams nerodymo ir vaikų patiriamo kaltės jausmo, kylančio ne iš užuojautos aukai, o iš jaučiamos gėdos dėl kitų žmonių pasmerkimo. Šie autoriai nustatė, kad kaltė, įtakojama gėdos jausmo, siejasi su tėvų pykčio reakcijomis neigiamose situacijose ir pasididžiavimo demonstravimu teigiamose.

Taip pat buvo nustatyta, kad vaikų užuojautos vystymasis siejasi su a) pačių tėvų užuojautos gebėjimais, b) tuo, kiek tėvai leidžia savo vaikams išreikšti neigiamas emocijas, kurios nedaro žalos kitiems, c) neaukštu priešišku emocijų lygiu namuose, d) tėvų pagalba vaikams, įveikiant neigiamas emocijas bei e) tai, kiek jie atsižvelgia į kitų žmonių emocijas bei padeda jas suprasti (Eisenberg ir kt., 1991a, 1992; Fabes ir kt., 1994; Eisenberg ir Fabes, 1998, cit. pg. Eisenberg, 2000). Yra neaišku, ar tėvų praktikos, kurios palaiko ir padeda vaikams suprasti ir susidoroti su savo emocijomis, taipogi skatina suprasti kaltę ankstyvajame amžiuje.

Nors mokslininkai, tyrinėdami tėvų socializaciją, retai atskirdavo gėdą nuo kaltės, paskutinių tyrimų duomenys rodo, kad abi šios emocijos gali būti susiję su skirtingomis tėvų socializacijos praktikomis. Ferguson ir Stegge (1995) nustatė, kad gėdos emocija (kai kaltė buvo nedidelė) buvo susijusi su aukštu tėvų pykčio emocijų dominavimu bei disciplinos stoka, įskaitant taip pat ir tėvų paskatinimo nebuvimą, tėviškos meilės stygių ir psichologinio spaudimo taikymą. Taigi, gėda buvo susijusi su tėvų teigiamų reakcijų į tam tikrą vaiko elgesį stoka. Gėdos ir kaltės emocijų kartu raidą įtakoja daugelis tėvų socializacijos formų, ypatingą reikšmę turi - paskatinimai, taipogi meilės nerodymas, kiek mažiau - psichologinio spaudimo taikymas. Skirtingai, studijuojant penkiamečių vaikų ir jų tėvų santykius, ir 12 metų vaikų savikritiką, Koestner ir kiti (1991) nustatė, kad dvylikamečių pasisakymai apie kaltės jausmus, suvoktą nekompetenciją, bei neatitikimą tam tikrų standartų, buvo susiję su tos pačios lyties tėvų apribojimais ir vaiko atmetimu penktaisiais gyvenimo metais. Panašu, kad šie autoriai ištyrė labiau gėdą nei kaltę, ir tai, kad yra teigiamos ryšys tarp vaikų gėdos vystymosi ir tėvų pykčio, atmetimo ar atitinkamos disciplinos stokos.

Patiriama kaltės emocija, kuomet ji yra sumišusi su gėda, gali atsirasti dėl netinkamo savo atsakomybės suvokimo. Šią prielaidą patvirtino ir tyrimai vinječių metodu, kur vaikų kaltės išgyvenimas buvo vertinamas pateikiant situacijas, kuriose vaikas už tam tikras neigiamas pasekmes nebūdavo atsakingas (Ferguson ir kt., 1999, cit. pg. Eisenberg, 2000). Ryšys tarp neteisingai suvokiamos atsakomybės ir kaltės bei užuojautos išgyvenimų yra būdingas mažiems vaikams (Zahn-Waxler ir Robinson, 1995, cit. pg. Eisenberg, 2000).

Taip pat daugelis autorių yra nustatę, kad nemalonios interakcijos su besirūpinančiais vaiku asmenimis apriboja vaiko gebėjimą priskirti tam tikroje emocinėje situacijoje išgyvenamai emocijai

atitinkančią veido išraišką (Camras ir kt. 1983; Camras 1985, 1985, Janke, B., 2002). T.p. reikia pasakyti, kad, vaikams, su kuriais buvo netinkamai elgiamasi, blogiau sekasi identifikuoti visas emocijas; šie vaikai tendencingai blogiau atpažįsta laimės emociją nei pyktį ar liūdesį, palyginus su vaikais, su kuriais buvo tinkamai elgiamasi.

Panašūs emocijų identifikavimo skirtumai išryškėjo ir išsiskyrusių šeimų vaikų tarpe palyginus su vaikais iš neišsiskyrusių šeimų (Reichenbach & Masters 1983): pirmieji emocinėse išraiškose matė daugiau pykčio ir mažiau laimės nei antrieji. Galima manyti, kad, tiek tėvai, kurie netinkamai elgėsi su savo vaikais, tiek ir tėvai, kurie patys yra nelaimingi, turbūt ir patys demonstruoja savo vaikams kitokias emocines išraiškas nei lyginamosios grupės tėvai. Jie kitaip elgiasi su savo vaikais ir tokiu būdu suteikia jiems kitokią emocinę patirtį (Camras 1985, Janke, B., 2002).

Emocinė raida gali išsikreipti dėl vaiko poreikių ignoravimo, pozityvių emocinių išraiškų nuslopavimo, tačiau taip pat ir dėl neadekvataus vaiko emocinių būsenų įvardijimo, kas formuoja iškreiptą savęs suvokimą bei sukelia jausminių būsenų pakitimus (Lewis & Michalson 1982, Ulich D., Mayring Ph. 1991).

GLOBOS NAMUOSE GYVENANČIŲ VAIKŲ EMOCINĖ RAIDA IR SOCIALIZACIJA

5.1. Psichologinės deprivacijos įtaka globos įstaigose gyvenančių vaikų emocinei raidai

Psichologinė deprivacija apibrėžiama kaip psichinė būseną, atsirandanti dėl tokių gyvenimiškų situacijų, kuriose subjektas pakankamai ilgą laiko tarpą ir pakankamai dideliu laipsniu neturi galimybės patenkinti savo pagrindinių, gyvenimiškai svarbių poreikių (Langmejer, Matejčik, 1984). Klinikinės psichologijos atstovai deprivaciją traktuoja kaip vieną svarbiausių psichikos sutrikimų priežasčių (Radzevičienė L., 2006).

Gyvenimas ne šeimoje yra viena iš psichologinės deprivacijos formų. Tyrimais įrodyta, kad psichologinė deprivacija, ypač patirta vaikystėje, stipriai paveikia visą žmogaus asmenybės raidą. Manoma, kad dėl priežiūros ir aplinkos stimulų stokos žmogus psichiškai vystosi nepakankamai ir vėliau to kompensuoti ar pasivyti neįmanoma (Benech, 2002, cit. pg. Radzevičienė, 2006). Dauguma autorių, tyrinėję šią problemą, nustatė esminius skirtumus institucijose globojamų ir šeimose augančių vaikų emocinėje, intelektualinėje ir socialinių įgūdžių srityse. Gyvenimas ne šeimoje neigiamai veikia vaiko raidą, tačiau yra dar daug klausimų, kurie iki šiol nėra išaiškinti, pvz., kokie yra įtakos psichinei raidai mechanizmai ir kokio dydžio ta įtaka (Слущкий В.М., 1996).

Pirmasis globos institucijose augančius vaikus tyrinėti pradėjo R. A. Spitz XX a. ketvirtame dešimtmetyje. Jis taip pat buvo pirmasis, kuris pastebėjo taip vadinamą „hospitalizmo efektą“, t. y. ilgą laiką prieglaudose, ligoninėse ir panašiose įstaigose gyvenusių vaikų fizinės bei psichinės raidos tendencingą atsilikimą (Буянов М.И., 1988). R. A. Spitz tyrimai pažadino ir kitų autorių susidomėjimą šia tema.

J. Bowlby (1940-1950) ir W. Goldfarb (1943) iškėlė hipotezę, kad psichologinės deprivacijos neigiamų pasekmių priežastis yra santykių tarp motinos ir vaiko nesusiformavimas ar nutraukimas (Čekuolienė, 1991).

Tačiau buvo ir kitaip manančių autorių. L.Casler (1991) teigė, kad neigiamas psichologinės deprivacijos pasekmės sukelia ne prieraišumo nesusiformavimas bei su tuo susijusios afektinės pasekmės, o nepakankama, skurdi kognityvinė stimuliacija, teikiama globos įstaigose (Sluckij, 1996). Kaip galima pastebėti, biejų paminėtų pozicijų šalininkai psichologinę deprivaciją aiškina vieno faktoriaus įtaka.

Vis dėlto, kaip yra žinoma, esant toms pačioms raidos sąlygoms, ne visi vaikai nukenčia vienodai. Langmeier J. ir Mateiček Z. (1984) nuomone, reikšmingi aspektai deprivacijos fenomenui formotis yra kūdikio, patenkančio į globos įstaigą, amžius, deprivacijos trukmė bei patiriamas deprivacijos laipsnis.

5.2. Globos namuose gyvenančių vaikų socializacija ir ją sąlygojantys veiksniai

Kaip jau buvo minėta anksčiau, gyvenimas globos namuose daro neigiamą įtaką vaiko vystymuisi. Dėl nepilnavertiškų ir neadekvačių santykių tarp vaiko ir jam reikšmingo suaugusiojo atsiranda daugybė deformacijų vaiko raidoje. Ypatinga globos namų situacija yra labai reikšminga vaiko socializacijos procesui. Būtent vaikystėje susikuria tie elgesio modeliai, kurie išlieka visą žmogaus gyvenimą.

Daugelio autorių teigimu, vaikų, dėl įvairių priežasčių ugdomų globos įstaigose, socializacija nėra visavertė, jie patiria daugiau desocializuojančių veiksnių nei vaikai, gyvenantys šeimose. Kaip vieną tokių veiksnių G. Valickas (1997) nurodo įvairias auklėjimo klaidas – t. y. netiksliai išaiškinamas elgesio normas, šiltų emocinių santykių stoka, kontrolės trūkumą, paskatinimų ir bausmių disproporciją, prieštarigus, nenuoseklius reikalavimus. Teigiama, kad būtent prieraišumo formavimosi laikotarpiu vyksta elementarių vertybinių nuostatų, elgesio normų interiorizacija, socialinių vaidmenų supratimas. Normaliai tai gali vykti tik šeimoje. Priešingu atveju, vaikas nesijaučia saugus, jam yra sunkiau perimti socialiai priimtinas elgesio normas, vaikas sunkiai susieja save su kitų žmonių interesais, reikalavimais. Taigi, saugaus prieraišumo nesusiformavimas laiku, kūdikio atskyrimas nuo motinos, emocinė deprivacija gali turėti sunkių ir ilgalaikių pasekmių (Bowlby, Ainsworth, 1990, cit. pg. Radzevičienė L., 2006).

Kaip jau buvo minėta, kai kurie autoriai mano, kad pagrindinė neigiamo psichologinės deprivacijos poveikio priežastis yra kognityvinės stimuliacijos nepilnavertiškumas. Kaip jau žinome, kognityviniai procesai yra labai susiję su socialinėmis emocijomis ir jų supratimu: kognityvinių procesų nepakankamas išsivystymas yra pagrindinė priežastis, kodėl jaunesnio amžiaus vaikai (iki 7-8 metų) dar negali suvokti socialinių emocijų. Patekęs į globos įstaigą, vaikas praranda ne tik emocinį ryšį su motina, bet ir kokybišką kognityvinę stimuliaciją. Tai galioja ir emocijų sričiai, kadangi emocinis supratimas formuojasi ir vystosi suaugusiajam nuolat

interpretuojant, koreguojant bei įvardijant vaiko emocines būsenas ir tokiu būdu susiejant patiriamas emocijas su jas sukėlusiomis priežastimis, atitinkamomis sąvokomis, emocinėmis išraiškomis bei pageidaujamos emocijinėmis reakcijomis. Vaiko mokymasis būtent ir vyksta per nuolatinį pasikartojantį šių emocijų komponentų sugretinimą, suaugusiojo pagalba. Tuo tarpu emocijų išreiškimas paskatina bei sustiprina patį emocijų išgyvenimą (Malatesta, Haviland 1985, cit. pg. Ulich D., Mayring Ph., 1991).

Viena iš pagrindinių globos įstaigų problemų yra ta, kad ten gyvenantis vaikas neturi nuolatos šalia esančio asmens, kuris galėtų skirti jam pakankamai dėmesio ir galėtų stebėti bei koreguoti vaiko emocijų patyrimą, t. y. globos namų auklėtinis neturi saugaus prierašumo asmens. Ten nepilnavertį bendravimą su suaugusiais lemia ir tokiu būdu daro tiesioginę įtaką vaiko socializacijos procesui:

1. Per didelis vaikų kiekis grupėje, dėl ko suaugę negali kiekvienam vaikui skirti pakankamai laiko ir dėmesio. Todėl bendravimas tarp vaiko ir suaugusio nėra pakankamai individualus.

2. Globos namų personalas nėra specialiai parenkamas: neatsižvelgiama nei į sugebėjimą, nei į norą bendrauti su vaikais. Nesidomėjimas vaiku gali lemti ir vaiko paties nesuinteresuotumą apmąstyti savo emocijų patyrimą bei sąlygoti emocijų pasyvumą.

3. Dažna dirbančiųjų su vaikais žmonių kaita neleidžia susiformuoti adekvatiems santykiams tarp vaiko ir suaugusio (Галигузова Л., Мещерякова С.Ю., Царегородцева Л.М., 1990).

4. Globos namų personalo kompetencijos stoka. Daugelis ten dirbančių darbuotojų neturi specialaus pedagoginio išsilavinimo. Nepakankamas pedagoginis pasirengimas didina netinkamo elgesio su vaiku tikimybę, o tai gali daryti įtaką ir emocijų socializacijai. Kaip buvo jau kartą minėta, kad emocijų raidos nukrypimus, gali lemti ne vien vaiko poreikių ignoravimas ar pan., tačiau ir neadekvatus vaiko emocijų būsenų įvardijimas (Lewis & Michalson 1982, cit. pg. Ulich D., Mayring Ph., 1991).

5. Pedagoginė suaugusių pozicija. Vaikas laikomas rūpesčio, auklėjimo objektu, o ne gyvenimo bendrininku, kaip šeimoje (Смирнова Е.О., Лалутина Л.Е., 1991).

6. Griežta vaikų veiklos reglamentacija, disciplinos akcentavimas, bendrų gyvenimo įvykių nepakankamumas sąlygoja priežasčių bendrauti neturėjimą ir atsakomybės stoką. Per didelį griežtumą ir disciplinos akcentavimą gali sukurti nesaugumo jausmą ir tokiu būdu slopinti emocijų išreiškimą, kuris skatina bei sustiprina patį emocijų išgyvenimą (Malatesta & Haviland 1985, cit. pg. Ulich D., Mayring Ph., 1991). O atsakomybė, kaip jau rašėme, yra labai svarbus faktorius, įtakojantis socialinių emocijų, o ypač kaltės supratimą. Vaikas, nesuvokiantis atsakomybės už tam tikrus savo poelgius, nejaus ir kaltės.

7. Globos namų vaikų gyvenimas vyksta psichologiškai uždaroje, dirbtinėje aplinkoje, trūksta kontaktų su išoriniu pasauliu įvairovės, vaikai grupėse bendrauja su tais pačiais vaikais. Tokiu būdu apribojamos ir emocinės patirties galimybės.

Šios priežastys liudija apie akivaizdžius globos namuose gyvenančių vaikų socializacijos skirtumus, lyginant su šeimose gyvenančiais vaikais. Kaip jau įsitikinome, socializacijos procesas daro didelę įtaką socialinių emocijų supratimo raidai. Tai leidžia daryti prielaidą ir apie tam tikrus skirtumus emocijų supratime. Šiuo pagrindu bus keliamos hipotezės apie galimus socialinių emocijų - kaltės ir gėdos – supratimo skirtumus tarp grupių.

KALTĖS IR GĖDOS EMOCIJŲ SUPRATIMO REIKŠMĖ

Emocijų supratimas yra toks pat svarbus emocijų aspektas, kaip ir jų išgyvenimas ar išraiška. Jo reikšmė iškyla kalbant tiek apie atskirą individą, tiek apskritai apie žmonių tarpusavio santykius: žmogui svarbu yra suprasti savo emocijas, taip pat labai svarbu suprasti ir kitų žmonių emocijas, norint sėkmingai bendrauti (Gallois, cit. pg. Skėrytė M., 2001). Autoriai papildė vienas kitą, pabrėždami skirtingus emocijų supratimo svarbos aspektus: vieni jų teigia, kad mokėjimas tiksliai ir jautriai atpažinti bei skirti savo ir kitų emocijas, žinojimas, kuo pasižymi konkrečios emocijos, gali įtakoti sveiką asmenybės funkcionavimą bei normalius santykius su aplinkiniais (Бодалев, 1984); kiti papildė, kad emocijų supratimas padeda suprasti save, kitus žmones bei aplinką ir, remiantis tomis žiniomis, rinktis atitinkamus elgesio būdus (Davies, Stankov, Roberts, 1998). Socialinės emocijos – kaltė ir gėda vaidina svarbią rolę socialinei vaiko raidai nuo pat ankstyvo amžiaus. Kalbant apie socialinę adaptaciją, kaltė skatina prosocialų ir slopina agresyvų elgesį, tuo tarpu gėda yra konformizmą bei skaitymąsi su elgesio standartais, kuriuos pripažįsta visuomenė ar tam tikra žmonių grupė, skatinantis faktorius (Ferguson ir kt., 1991). Tačiau gebėjimas atpažinti bei suprasti kitų emocijas pats savaime dar negarantuoja gerų tarpasmeninių santykių, vis dėlto, supratimas, kas galėtų sukelti kitų žmonių teigiamas ar neigiamas emocijas, gali padėti efektyviau spręsti socialinius konfliktus (Dunn, Brown, Beardsall, 1991, cit. pg. Skėrytė M., 1999). Apibendrinant galima būtų pasakyti, jog yra gana akivaizdu, kad emocijų supratimas įtakoja bendravimo bei santykių kokybę ir, tuo pačiu, apskritai žmogaus savijautą, todėl nestebina tai, kad susidomėjimas emocijų supratimu pastaraisiais metais tik didėja.

TYRIMO TIKSLAI, UŽDAVINIAI IR HIPOTEZĖS

7.1. Tyrimo tikslas: nustatyti, kaip globos namuose gyvenantys vaikai supranta įvairius kaltės ir gėdos emocijų aspektus.

7.2. Tyrimo uždaviniai

1. Palyginti globos namuose ir šeimose gyvenančių vaikų kaltės ir gėdos emocijų atpažinimą bei įvardinimą.
2. Palyginti globos namuose ir šeimose gyvenančių vaikų kaltės ir gėdos emocijų stiprumo suvokimą, priklausomai nuo situacinių veiksnių.
3. Palyginti globos namuose ir šeimose gyvenančių vaikų kaltės ir gėdos emocijų priežasčių aiškinimą.

7.3. Hipotezės

1. Globos namuose ir šeimose gyvenančių vaikų kaltės ir gėdos emocijų atpažinimas bei įvardinimas skirsis.
2. Globos namuose ir šeimose gyvenančių vaikų kaltės emocijos stiprumo suvokimas skirsis, priklausomai nuo veiksmo intencijos.
3. Globos namuose ir šeimose gyvenančių vaikų gėdos emocijos stiprumo suvokimas skirsis, priklausomai nuo stebėtojų reakcijų pobūdžio.
4. Globos namuose ir šeimose gyvenančių vaikų kaltės ir gėdos emocijų priežasčių aiškinimas skirsis.

METODIKA

8.1. Tiriamieji

Tyrime dalyvavo 60 vaikų, 9-11 metų amžiaus. Buvo sudarytos 2 tiriamųjų grupės:

I – ają grupę sudarė 30 globos namuose augančių vaikų – 15 berniukų ir 15 mergaičių: 11 vaikų iš Vilniaus I-ųjų vaikų globos namų, 13 Vilniaus II-ųjų vaikų globos namų ir 6 Vilniaus “Gilės” vaikų globos namų vaikai. 4 berniukai ir 3 mergaitės yra kilę iš rusakalbių šeimų, tačiau visi šie vaikai nuo I-os klasės lanko lietuviškas mokyklas bei visi jų auklėtojai globos namuose yra lietuviai.

II – ają, kontrolinę grupę sudarė 30 Vilniaus “P. Mašiotų” pradinės mokyklos dviejų ketvirtų klasių mokiniai – 15 berniukų ir 15 mergaičių. Visi vaikai yra iš lietuviškai kalbančių šeimų. Vaikų tėvams buvo perduoti prašymai dėl dalyvavimo tyrime. Jame galėjo dalyvauti tik tie vaikai, kurie atnešė tėvų sutikimą, kad jų sūnus ar dukra gali dalyvauti tyrime.

Siekiant sumažinti įvairių šalutinių veiksnių įtaką tyrimo rezultatams, tyrime dalyvauti buvo atrinkti vaikai, neturintys žymių fizinės ir psichinės sveikatos sutrikimų ir lankantys bendrą vidurinę mokyklą.

Apie tiriamųjų gimimo datas bei globos įstaigose praleistą laiką buvo sužinota iš globos namų direktorių bei klasių mokytojų.

Tiriamųjų grupių amžiaus bei globos namuose praleisto laiko ribos ir jų vidurkiai pateikiami 1 lentelėje.

1 lentelė. Tiriamųjų grupių charakteristikos

<i>Tiriamųjų grupė</i>	<i>Mergaitės</i>	<i>Berniukai</i>	<i>Amžiaus minimumas</i>	<i>Amžiaus maksimumas</i>	<i>Amžiaus vidurkis</i>	<i>Globos namuose praleisto laiko minimumas</i>	<i>Globos namuose praleisto laiko maksimumas</i>	<i>Globos namuose praleisto laiko vidurkis</i>
Globos namų vaikai	15	15	9,1	12,1	10,8	3,7	10,1	7,8
Šeimų vaikai	15	15	9,10	11,2	10,1	-	-	-

Dėl teisės atlikti tyrimą buvo susitarta su globos namų ir mokyklų direktorėmis, globos namų auklėtojomis bei mokyklos mokytojomis. Visi vaikai tyrime dalyvavo savanoriškai. Daugelis jų buvo labai susidomėję, rodė didelį norą dalyvauti. Vienas tyrimui atrinktas globos namų vaikas jame dalyvauti atsisakė, motyvuodamas nenoru.

8.2. Tyrimo medžiaga

Tyrime buvo panaudotas pusiau struktūruotas interviu, kurį sudarė istorijos ir klausimai. Istorijos buvo sukurtos remiantis T. J. Ferguson, H. Stegge ir I. Damhuis (1991) bei T. Olthof ir kt. (2000) istorijų sudarymo principais, kurios buvo naudojamos tiriant vaikų kaltės ir gėdos emocijų, kaip kompleksinio proceso, suvokimo ypatumus (Ferguson T. J. ir kt., 1991) bei šias emocijas sukeliančių situacijų suvokimo skirtumus (Olthof T. ir kt., 2000). Klausimai bei pokalbio struktūra buvo sudaryti T. J. Ferguson ir kt. (1991) tyrime taikyto pokalbio modelio pavyzdžiu.

Pokalbio metu tiriamiesiems buvo pateiktos 2 istorijos, kurios išreiškė kontroliuojamą moralinį nusižengimą - jose veikėjas nusižengdavo tyčia arba bent jau galėdavo numatyti žalingas savo poelgio pasekmes. Šios istorijos turėjo paskatinti jose atpažinti ar įvardinti kaltės emociją, nors, kaip teigia daugelis ankstesnių bei šiuolaikinių, kaltės ir gėdos emocijas tyrinėjančių autorių (Ausubel, 1955, Weiner, 1986, cit. pg. Ferguson T. J. ir kt., 1991; Baumeister, Stillwell ir Heartherton, 1994, cit.pg. Olthof ir kt., 2000), šio pobūdžio situacijose (t.y. moralinio pažeidimo atveju) gali kilti ir taip pat ir gėdos emocija.

Kitos 2 istorijos išreiškė nekontroliuojamą socialinę klaidą: jose buvo aišku, kad veikėjas nei ketino, nei galėjo kontroliuoti savo elgesio, dėl kurio atsidurdavo kitų žmonių dėmesio centre. Šiose istorijose buvo tikimasi, jog bus atpažinta ar įvardinta tik gėdos emocija (kaltė – ne), t. y. šio tipo istorijos buvo tipiškos vien gėdos emocijai.

Taip pat buvo sudarytos 2 skirtingų tipų istorijų versijos. Dvi moralinio nusižengimo istorijos tarpusavy skyrėsi, priklausomai nuo istorijos veikėjo padaryto nusižengimo intencijos – ar jis nusižengė tyčia, sąmoningai, ar ne. Analogiškai buvo sudarytos ir 2 socialinės klaidos istorijos. Yra žinoma (Ferguson T. J. ir kt., 1991), kad vaikai, sprenddami apie išgyvenamą gėdos emociją, atsižvelgia į jį stebinčių asmenų reagavimo būdą – ar jie reaguoja pašaipta, ar supratingai arba santūriai. Tiriamieji palygino 2 moralinio nusižengimo istorijas tarpusavy, ir 2 – socialinės klaidos istorijas. Palyginimai buvo atliekami su tikslu patikrinti, kokie situaciniai veiksniai yra susiję su suvokiamu kaltės ir gėdos emocijų stiprumu. Yra nustatyta, kad padarytų nusižengimų

sąmoningumas ar “tyčiškumas” paveikia vaikų nuomones (Keasy, 1977, cit.pg. Ferguson ir kt., 1991), todėl šiuo atveju buvo tikimasi, kad intensyvesnį kaltės jausmą vaikai priskirs neatleistinai tyčinių nei numatomų, bet netyčinių nusižengimų veikėjams. Taip pat yra nustatyta, kad vaikų nuomones, sprendžiant apie gėdos stiprumą gėdą sukeliančioje situacijoje, įtakoja ir stebėtojų reakcijų pobūdis (Ferguson ir kt., 1991). Todėl yra tikimasi, jog socialinių klaidų istorijose didesnę gėdą turėtų jausti tų situacijų veikėjas, kuriose aplinkinių reakcijos buvo pašaipa ar išjuokimas, o ne užuojauta ar santūrumas.

Taigi, tokiu būdu istorijos buvo sukurtos keturių temų pagrindu: moralinio nusižengimo istorijų temos yra neteisingas draugo apkaltinimas melu bei apkalbų skleidimu ir neatsakingas elgesys su svetimu daiktu, socialinių klaidų istorijų temos – nerangumas, nevikrumas ir užsnūdimas pamokos metu ir dėl to patirta nesėkmė atsakinėjant prieš klasę. Visose istorijose pagrindinis veikėjas buvo vaikas – mergaitė arba berniukas, atitinkamai pagal tiriamojo lytį. Kiti pasakojime dalyvavę veikėjai buvo tokios pat lyties kaip ir tyrimo dalyvis.

8.3. Tyrimo eiga

Dėl tyrimo datos buvo iš anksto susitariama su globos namų auklėtojais ir klasių mokytojais, o taip pat prisistatoma vaikams bei įteikiami prašymai perduoti tėvams dėl sutikimo dalyvauti tyrime.

Su kiekvienu vaiku buvo kalbama individualiai. Pokalbis vyko atskiroje patalpoje: su globos namų vaikais – pobūvių kambaryje ar psichologės kabinete vaikų globos namuose, su šeimos gyvenančiais vaikais – klasės rūbinėje mokykloje. Atskiroje patalpoje vaikai turėjo galimybę susikaupti, nebuvo blaškomi kitų vaikų. Pokalbiui su tyrėja vaikai buvo išleidžiami mokytojos arba auklėtojos nuožiūra, todėl vaikai iš anksto nežinojo, kuris iš jų bus pakviestas. Vidutiniškai pokalbis truko 40 min., tyrimo laikas svyravo nuo 30 iki 50 min.

Su visais vaikais kalbėjosi tyrimo autorė. Vaikas sėdėjo priešais ją. Pokalbio pradžioje buvo paklausama vaiko vardo, amžiaus, trumpai pasikalbama apie jo pomėgius, apie tai, kaip jam sekasi mokykloje ir pan. Po to buvo pasakoma, kad su juo norima truputį pakalbėti ir pateikiama instrukcija. Plačiau apie tyrimą vaikams nebuvo aiškinama. Pokalbis buvo užrašomas protokole.

Instrukcija: *“Dabar aš tau paskaitysiu keturias istorijas įvykius, kurie kartais nutinka tavo amžiaus vaikams. Noriu, kad įdėmiai manęs paklausytum. Po to užduosiu tau keletą klausimų apie tas istorijas. Ar pasiruošęs (- usi)? Galim pradėti?”*

Po kiekvienos perskaitytos istorijos vaiko buvo prašoma trumpai papasakoti, kas šioje istorijoje, jo manymu, buvo svarbiausia, tokiu būdu siekiant išsiaiškinti, kaip vaikas suprato istoriją, ir pataisyti neteisingai suprastas teksto vietas ar priminti užmirštas detales.

Po kiekvienos istorijos atpasakojimo, tiriamiesiems buvo užduodami tokie klausimai:

1. kaip jautėsi _____ (paminimas istorijos veikėjo/-os vardas)?;
2. ar jis/ji jautėsi kaltas, ar gal jam/jai buvo gėda?;
3. kodėl _____ (paminimas istorijos veikėjo/-os vardas) jautė _____ (įvardinama nurodyta emocija)?;
4. kuris berniukas/mergaitė jautėsi kaltesnis/-ė
 - a) tas/ta, kuris/-i nusižengė tyčia?,
 - b) tas/ta, kuris nusižengė netyčia?,
 - c) abu/abi jautėsi vienodai kalti/-os? (šis klausimas buvo užduodamas tik tuo atveju, jei vaikas kaltės emociją atpažindavo abiejose moralinio nusižengimo istorijose),

arba

kuriam berniukui/mergaitei buvo labiau gėda

- a) tam/tai, iš kurio/-ios juokėsi?,
- b) tam/tai, į kurio/-ios nesėkmę kiti reagavo supratingai/santūriai?,
- c) abiem buvo vienodai gėda? (šis klausimas buvo užduodamas tik tuo atveju, jei vaikas gėdos emociją atpažindavo abiejose socialinės klaidos istorijose).

Jeigu vaikas į 1 klausimą atsakydavo, įvardindamas kurią vieną emociją, pvz., kaltę moralinio nusižengimo istorijoje, buvo pereinama prie 3. klausimo apie emocijos priežastis. Jas paaiškinus, tiriamojo buvo klausama apie kitą emociją - "ką jis dar jautė? ar galėjo _____ (paminimas istorijos veikėjo/-os vardas) būti gėda?" Jei vaikas atsakydavo teigiamai, toliau jam buvo užduodamas klausimas apie šios emocijos priežastis.

Jei tiriamasis, atsakydamas į 1 klausimą neįvardindavo nė vienos iš emocijų, tuomet jam buvo užduodamas 2 klausimas. Vaikui į šį klausimą atsakius, nurodant tik vieną iš emocijų, apie kitą emociją jau nebuvo klausama. Jei nebuvo atpažinta nė viena iš emocijų, buvo pereinama prie kitos istorijos (žinoma, jei tai nebūdavo paskutinė istorija).

Tiriamajam pateiktoje istorijoje atpažinus abi emocijas, buvo klausama apie kiekvienos iš jų priežastis.

Pokalbio pabaigoje vaiko buvo paklausama keleto klausimų apie patį tyrimą – ar buvo įdomu, kas buvo įdomiausia ir pan. Vaikui buvo padėkoma ir jo paprašoma nesidalinti su kitais vaikais apie ką buvo kalbama tyrimo metu, kol tyrimas nebus baigtas. Mūsų bei mokytojos pastebėjimais, vaikai gana sąžiningai laikėsi šio susitarimo.

8.4. Duomenų apdorojimas

Buvo gauti tokie duomenų parametrai:

- 1) kaltės ir gėdos emocijų įvardinimas;
- 2) kaltės ir gėdos emocijų atpažinimas;
- 3) kaltės ir gėdos emocijų stiprumo nustatymas, priklausomai nuo skirtingų situacinių aplinkybių/veiksnių;
- 4) kaltės ir gėdos emocijų aiškinimas.

Apie kaltės ir gėdos emocijų *įvardinimą* buvo sprendžiama pagal atsakymus į 1 klausimą – kaip istorijos veikėjas jautėsi dviejose moralinio nusižengimo ir dviejose socialinės klaidos situacijose. Buvo lyginamas tarp grupių bendras atsakymų skaičius kiekvieno tipo dviejose istorijose (t.y. iš viso – po 60 atsakymų kiekvienoje grupėje).

Kaltės ir gėdos emocijų *atpažinimas* buvo vertinamas pagal atsakymus į 1 ir 2 klausimus: buvo susumuojami kaltės ir gėdos savarankiško atpažinimo įvardinant rezultatai su atpažinimo klausimo, kuriame jau buvo konkrečiai įvardinamos kaltės ir gėdos emocijos, pagalba. Grupių rezultatai tarpusavy buvo palyginti tokiu pat būdu kaip ir emocijų įvardinimo rezultatai.

Kaltės emocijos stiprumo suvokimas, priklausomai nuo veiksmų intencijos, bei gėdos stiprumo suvokimas, priklausomai nuo stebėtojų reakcijų pobūdžio, buvo vertinamas pagal atsakymus į 6 klausimą: vaikai palygino kaltės emocijos intensyvumą dviejose moralinio nusižengimo istorijose, ir gėdos intensyvumą dviejose socialinės klaidos istorijose. Reikia tik priminti, kad istorijas tarpusavy lygino tik tie vaikai, kurie kiekvieną emociją atpažino abiejose atitinkamose istorijose.

Kaltės ir gėdos emocijų priežasčių paaiškinimai buvo vertinami kategorijų sistemos pagalba. Kategorijos buvo sudaromos vaikų atsakymų į klausimą apie kiekvienos iš emocijų priežastis pagrindu bei kaltės ir gėdos emocijų problematiką nagrinėjančia literatūra (Ferguson T. J. ir kt., 1991; Emilia, A., Garattoni, B.K., Venturini, B., 2000; Olthof T. ir kt., 2000, ir kt.; Ferguson T. J., Olthof T. ir Stegge H., 1997).

Buvo sudarytos atskiros priežasčių kategorijų sistemos kaltės emocijai ir gėdos emocijai kiekvieno tipo istorijose. Iš viso buvo sudarytos trys emocijų priežasčių kategorijų sistemos:

- a) kaltės emocijos priežastys moralinio nusižengimo istorijose;
- b) gėdos emocijos priežastys moralinio nusižengimo istorijose;
- c) gėdos emocijos priežastys socialinės klaidos istorijose.

Kaltės emocijos priežasčių kategorijos socialinės klaidos istorijose nebuvo sudarinėjamos, kadangi šią emociją socialinės klaidos istorijose atpažino tik nedidelis tiriamųjų skaičius, todėl ir priežasčių paaiškinimų buvo pateikta nedaug. Dėl to šio tipo atsakymai sistemingai nebuvo analizuojami.

Reikia pastebėti, kad kaltės ir gėdos emocijų priežastis aiškino tik tie tiriamieji, kurie šias emocijas atpažino. Todėl šias emocijas aiškino nevienodas skaičius tiriamųjų. Taip pat ne visi tiriamieji kaltę ar/ir gėdą atpažino abiejose kiekvieno tipo istorijose. Todėl buvo nutarta nagrinėti ir grupes tarpusavy lyginti pagal bendrą kiekvienoje grupėje pateiktų paaiškinimų skaičių (neatsižvelgiant į tai, kokiose istorijose jie buvo pateikiami). Grupės tarpusavy buvo palygintos pagal kiekvieną kaltės ir/ar gėdos atsakymų kategoriją, išskyrus tas, kuriose atsakymų skaičius statistiniu požiūriu buvo per mažas, kad būtų galima vertinti skirtumų tarp grupių patikimumą.

Buvo paaiškinimų, kuomet vaikai pateikdavo kelias – dažniausiai dvi priežastis. Tokiems atsakymams buvo sudarytos sudėtinės - dviejų priežasčių kategorijos. Keletas atsakymų, kuriuose buvo paminėtos trys priežastys, buvo priskirti prie sudėtinių priežasčių kategorijų pagal tai, kurios priežastys vaiko paaiškinyje buvo labiausiai akcentuojamos.

Tiriamųjų atsakymus kategorijoms priskyrė 2 nepriklausomi ekspertai. Ekspertų sutarimas, vertinant tiriamųjų atsakymus (visoms sudarytomis kategorijoms bendrai), buvo 81%. Nesutarimai tarp ekspertų vertinimų buvo išsprendžiami papildomos diskusijos pagalba, pakartotinai aptariant nesutapčius, ginčytinus ekspertų vertinimus.

Tuo pačiu principu (kategorijų sistemos pagalba) buvo tvarkomi taip pat ir duomenys apie kaltę ir gėdą palydinčias mintis bei veiksmų tendencijas.

Visiems statistiniams palyginimams tarp grupių buvo taikomas χ^2 kriterijus, kai reikšmingumo lygmuo p yra mažesnis už 0,05.

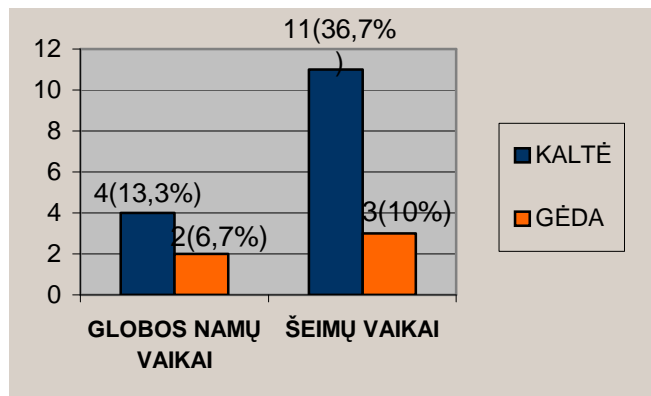
Statistinė duomenų analizė atlikta su SPSS 10.0 for Windows programinio paketo pagalba.

REZULTATAI

9.1. Kaltės ir gėdos emocijų įvardinimas

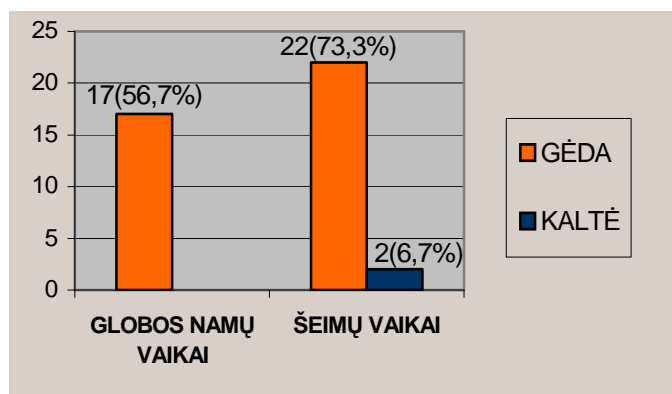
Kaip jau minėjome duomenų apdorojimo dalyje, gana didelė dalis vaikų, ypač globos namų vaikų tarpe, tiek gėdą, o ypač kaltę įvardino ir atpažino tik vienoje iš dviejų pateiktų kiekvieno tipo istorijų. Tikslūs duomenys apie tai, kiek vaikų keliose kiekvieno tipo istorijose įvardino ir atpažino kiekvieną emociją yra pateikti 2 priede. Rezultatų dalyje mes pateikiame vaikų, įvardinusių, o vėliau - ir atpažinusių (emocijų atpažinimo dalyje) kaltės ir gėdos emocijas bent vienoje iš pateiktų istorijų, t. y. bendrą vaikų, kalbėjusių apie šias emocijas skaičių.

Kaip matyti iš grafikų (1 pav. ir 2 pav.), emocijas abiejų grupių tiriamieji savarankiškai įvardino labai panašiai: gana nedaug tiriamųjų įvardino kaltės emociją bent vienoje moralinio nusižengimo istorijoje, t. y. – 4 (13,3%) globos namų vaikai ir 11 (36,7%) vaikų iš šeimų, ir

1 pav. Vaikų, įvardinusių kaltės ir gėdos emocijas bent vienoje moralinio nusižengimo istorijoje, skaičius (%)

pakankamai nemažai tiriamųjų savarankiškai įvardino gėdą socialinės klaidos istorijose – 17 (56,7%) globos namų vaikų ir 22 (73,3%) vaikai iš šeimų. Gėdą moralinio nusižengimo istorijose įvardino tik keletas abiejų grupių vaikų (žr. 1 pav.), tuo tarpu kaltę socialinės klaidos istorijose įvardino tik 2 (10%) vaikai iš šeimų ir nė vienas - iš globos namų.

2 pav. Vaikų, įvardinusių kaltės ir gėdos emocijas bent vienoje socialinės klaidos istorijoje, skaičius (%)

Kaip jau rašėme metodikos dalyje, gautus duomenis analizavome pagal bendrą tiriamųjų grupių atsakymų skaičių, todėl toliau rezultatus nagrinėsime pagal tiriamųjų atsakymus.

Kaltės ir gėdos emocijų įvardinimo rezultatai pateikti 2 lentelėje. Iš jos matome, kad išryškėjo gana panaši tendencija abiejų grupių tiriamųjų tarpe, įvardinant tiek kaltės, tiek ir gėdos emocijas skirtingų tipų istorijose. Gana nedidele dalimi atsakymų (globos namų vaikai - 10%, šeimų vaikai – 25%) abiejų grupių vaikai įvardino kaltės emociją moralinio nusižengimo istorijose. Skirtumas tarp grupių statistiškai nereikšmingas, tačiau, kaip matome iš lentelės, patikimumo lygmuo p – ribinis, todėl galime tikėtis, kad, padidinus tiriamųjų skaičių, skirtumas įvardijant kaltės emociją moralinio nusižengimo istorijose tarp grupių taptų statistiškai reikšmingas. Todėl, darydami išvadas, šį skirtumą turėsime laikyti svarbiu bei į jį atsižvelgsime.

Žymiai didesniu procentu atsakymų abiejų grupių vaikai įvardino gėdos emociją socialinės klaidos situacijose (40% - globos namų vaikai ir 46,7% - vaikai iš šeimų). Tačiau skirtumas tarp grupių - labai nedidelis ir statistiškai nereikšmingas.

2 lentelė. Įvardintų kaltės ir gėdos emocijų skaičius (N, %) ir patikimumo lygmuo (p) skirtingų tipų dviejose istorijose

Situacijos tipas	Įvardinta emocija	Tiriamųjų grupių atsakymai	N = 60	%	p
Moralinio nusižengimo istorijos	Kaltė	Globos namų vaikų	6	10	0,050
		Šeimų vaikų	15	25	
	Gėda	Globos namų vaikų	2	3,3	xxx
		Šeimų vaikų	3	5	
Socialinės klaidos istorijos	Gėda	Globos namų vaikų	24	40	0,461
		Šeimų vaikų	28	46,7	
	Kaltė	Globos namų vaikų	0	0	xxx
		Šeimų vaikų	2	3,3	

$p < 0,05$

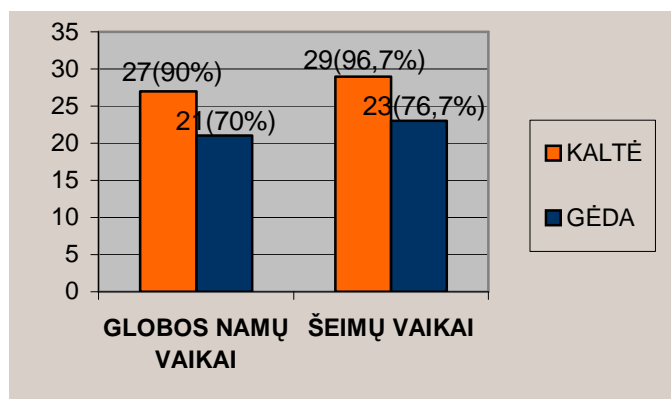
Gėdos emociją moralinio nusižengimo istorijose bei kaltės emociją – socialinės klaidos istorijose abiejų grupių tiriamieji įvardino itin nedideliu procentu atsakymų.

Taip pat reikia pastebėti, kad abiejų grupių vaikai gėdos emociją socialinės klaidos istorijose įvardino žymiai dažniau nei kaltės emociją moralinio nusižengimo situacijose: globos namų vaikams ši tendencija buvo ryškesnė nei vaikams, augantiems šeimose.

Apibendrinant galima pasakyti, kad tiek globos namų vaikai, tiek ir vaikai, gyvenantys šeimose, dažniau įvardina kaltės emociją moralinio nusižengimo situacijose nei socialinės klaidos situacijose, ir analogiškai – žymiai dažniau įvardina gėdos emociją socialinės klaidos situacijose nei moralinio nusižengimo situacijose. Tendencija įvardinti kaltę moralinio nusižengimo situacijose labiau išreikšta buvo tarp vaikų, gyvenančių šeimose, nei globos namuose. Taip pat reikia pasakyti, kad kaltę moralinio nusižengimo istorijose abiejų grupių vaikai įvardino žymiai rečiau nei gėdą socialinės klaidos istorijose.

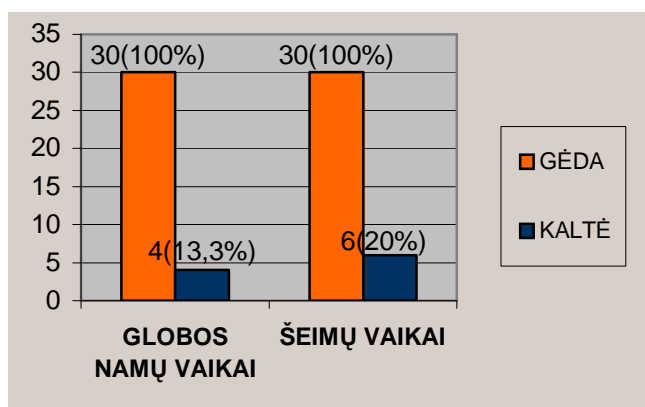
9.2. Kaltės ir gėdos emocijų atpažinimas

Iš grafikų 3 pav. ir 4 pav. matyti, pateikus klausimą konkrečiai įvardijant kaltės ir gėdos emocijas, jas bent vienoje istorijoje atpažino kur kas didesnis skaičius tiriamųjų. Rezultatai, kaip ir šių emocijų įvardinimo atveju – labai panašūs. Iš viso kaltės emociją bent vienoje moralinio nusižengimo istorijoje atpažino 27 (90%) globos namų vaikai ir 29 (96,7%) vaikai iš šeimų. Gana nemažai vaikų bent vienoje moralinio nusižengimo istorijoje atpažino ir gėdos emociją – 21 (70%) globos namų vaikas ir 23 (76,7%) vaikai, gyvenantys šeimose.

3 pav. Vaikų, atpažinusių kaltės ir gėdos emocijas bent vienoje moralinio nusižengimo istorijoje, skaičius (%)

Gėdos emociją bent vienoje socialinės klaidos istorijoje atpažino visi globos namų vaikai ir visi vaikai iš šeimų (po 30 vaikų kiekvienoje grupėje). Taip pat buvo vaikų, tačiau gana nedaug, kurie šio tipo bent vienoje istorijoje atpažino ir kaltės emociją (4 (13,3%) globos namų vaikai ir 6 (20%) – šeimų vaikai).

4 pav. Vaikų, atpažinusių kaltės ir gėdos emocijas bent vienoje socialinės klaidos istorijoje, skaičius (%)

Kaip ir emocijų įvardinimo rezultatus, taip ir emocijų atpažinimą analizavome pagal bendrą tiriamųjų atsakymų skaičių. Tiriamųjų kaltės ir gėdos atpažinimo rezultatai bei patikimumo lygmuo (p) pateikti 3 lentelėje.

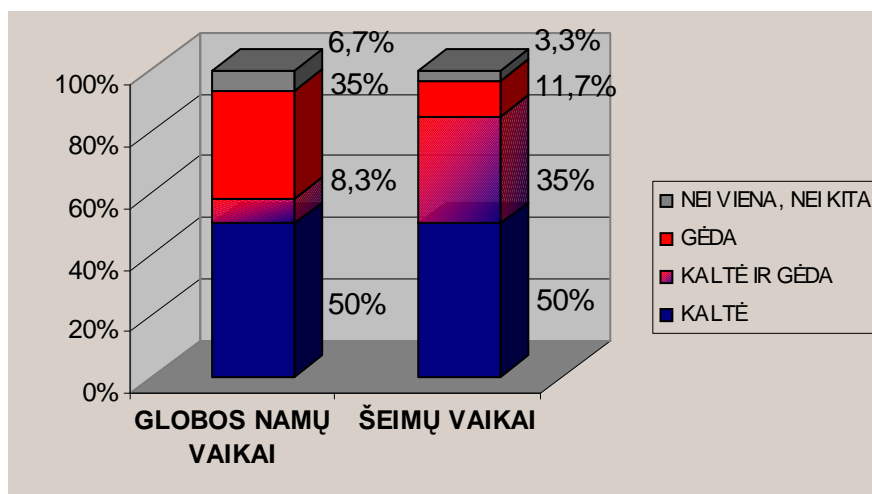
Kaip matyti iš 3 lentelės, statistiškai patikimai skiriasi kaltės emocijos atpažinimas moralinio nusižengimo istorijose: globos namų vaikai kaltę šio tipo situacijose atpažino žymiai mažesniu procentu (58,3%) atsakymų lyginant su vaikais iš šeimų (85%).

3 lentelė Atpažintų kaltės ir gėdos emocijų skaičius (N, %) ir patikimumo lygmuo (p) skirtingų tipų dviejose istorijose

Emocija	Tiriamųjų grupių atsakymai	Moralinio nusižengimo istorijos			Socialinės klaidos istorijos		
		N = 60	%	p	N = 60	%	p
Kaltė	Globos namų vaikų	35	58,3	0,001	7	11,7	0,769
	Šeimų vaikų	51	85		6	10	
Gėda	Globos namų vaikų	26	43,3	0,714	56	93,3	0,042
	Šeimų vaikų	28	46,7		60	100	
Ne kaltas/-a ir ne gėda	Globos namų vaikų	4	6,7	xxx	3	5	xxx
	Šeimų vaikų	2	3,3		0	0	

p<0,05

Kaip ir buvo tikėtasi (remiantis kitų autorių gautais rezultatais), moralinio nusižengimo istorijose abiejų grupių vaikai, šalia kaltės emocijos pakankamai dideliu procentu atpažino ir gėdos emociją. Šiuo atveju globos namų vaikai nežymiu skirtumu gėdą paminėjo rečiau nei šeimose gyvenantys vaikai. Nors skirtumas tarp grupių, ir nėra statistiškai reikšmingas, tačiau, pažvelgus į histogramą (5 pav.), matyti, kad gana didelę dalį vaikų iš šeimų atsakymų sudaro atsakymai, kuriuose nurodomos kaltės ir gėdos emocijos kartu, tuo tarpu kai globos namų vaikai tokių atsakymų pateikė statistiškai patikimai mažiau (kai p<0,05). Tačiau globos namų vaikų tarpe statistiškai patikimai

5 pav. Moralinio nusižengimo istorijose atpažintų kaltės ir gėdos emocijų pasiskirstymas tarp grupių (%)

daugiau atsakymų (kai $p < 0,05$), kuriuose nurodoma vien gėdos emocija.

Atsakymų, kuriuose nebuvo atpažinta nei viena iš emocijų, abiejose tiriamųjų grupėse buvo mažai.

Pereinant prie socialinės klaidos istorijų, reikia pastebėti, kad skirtumai tarp grupių atsakymų šio tipo istorijose labai nedideli. Palyginus tarp grupių gėdos emocijos atpažinimą socialinės klaidos situacijose, statistiškai patikimas skirtumas nenustatytas: globos namų vaikai gėdą nurodė beveik visose socialinės klaidos istorijose (93,3 %), išskyrus kelis atvejus, tuo tarpu kai šeimose gyvenantys vaikai šią emociją atpažino absoliučiai visose istorijose (100 %).

Socialinės klaidos situacijose abiejų grupių tiriamieji taip pat minėjo ir kaltę, tačiau tokių atsakymų buvo nedidelis procentas (globos namų vaikų tarpe – 11,7 %, šeimų vaikų – 10

9.3. Kaltės ir gėdos suvokimo stiprumas, priklausomai nuo situacijos veiksnių

Buvo atlikta kaltės ir gėdos emocijų suvokiamo stiprumo, priklausomai nuo situacinių veiksnių, analizė. Buvo tikrinama, ar skiriasi kaltės stiprumo suvokimas, priklausomai nuo veiksmo intencijos, ir gėdos emocijos stiprumas, priklausomai nuo stebėtojų reakcijų pobūdžio, tarp grupių.

Tiriamųjų grupės skyrėsi pagal kaltės ir gėdos emocijų stiprumo suvokimą, priklausomai nuo minėtų situacinių veiksnių kiekvienai emocijai, nors statistiniu požiūriu šie skirtumai ir nėra reikšmingi.

Kaip matyti iš 4 lentelės, istorijų situacijas tarpusavy lygino mažesnis kiekis tiriamųjų, nei dalyvavo bendrai tyrime. Šiuo atveju atkrito tie vaikai, kurie kaltės ir gėdos emocijas atpažino tik vienoje iš dviejų kiekvieno tipo istorijų. Apie jaučiamos emocijos stiprumą, prašant palyginti dvi

skirtingų tipų istorijas, buvo klausama tik tų tiriamųjų, kurie kaltės ar gėdos emociją atpažino abiejose skirtingų tipų istorijose.

4 lentelė. Kaltės emocijos stiprumas, priklausomai nuo veiksmo intencijos (N, %)

Tiriamųjų grupė	Tiriamųjų skaičius	Intencija						p
		Grupių atsakymų variantai						
		Tyčia		Netyčia		Abiem atvejais vienodai		
		N	%	N	%	N	%	
Globos namų vaikai	8	3	37,5	2	25	3	37,5	xxx
Šeimų vaikai	22	20	91	2	9	0	0	

Tokiu būdu moralinio nusižengimo istorijose kaltės emocijos stiprumą, priklausomai nuo skirtingų situacinių aplinkybių, vertino tik 8 globos namų tiriamieji ir 22 šeimose gyvenantys vaikai. Kadangi globos namų tiriamųjų imtis yra per maža, kad būtų galima gautus duomenis įvertinti statistinių metodų pagalba, grupių tiriamųjų atsakymai tarpusavy buvo palyginti pagal procentus.

Kaip galima matyti iš 4 rezultatų lentelės, globos namų vaikų atsakymai į klausimą “kurioje istorijoje veikėjas jautėsi kaltesnis?” - nusižengęs tyčia, netyčia, ar nė vienoje iš jų, pasiskirstė beveik tolygiai į 3 atsakymų tipus. Kiek daugiau nei trečdalis globos namų tiriamųjų manė, kad kaltesnis jausis tas istorijos veikėjas, kuris nusižengė tyčia. Toks pat procentas šių vaikų tvirtino, kad abiejų istorijų veikėjai jausis vienodai kalti, ir kiek mažiau nei trečdalis vaikų sakė, kad kaltesniu jausis netyčia nusižengęs istorijos veikėjas. Tuo tarpu didžioji dauguma (91%) šeimose gyvenančių vaikų buvo įsitikinę, kad kaltesniu jausis tas vaikas, kuris nusižengė tyčia, ir tik keli vaikai (9%) manė, kad abiejų istorijų veikėjai jausis vienodai kalti, bei nei vienas vaikas nepasirinko trečio varianto. Šeimų tiriamųjų rezultatai beveik sutampa su Ferguson, Stegge ir Damhuis (1991) atlikto tyrimo rezultatais, kuriame buvo tirti 10-12 metų vaikai. 90,5% šių vaikų sakė, kad kaltesniu jaustųsi istorijos veikėjas, kitam padaręs žalos tyčia, 9,5% vaikų manė, kad nei vienu atveju istorijų veikėjas nesijaustų kaltesnis, ir niekas iš vaikų nemanė, kad kaltesniu jaustųsi vaikas, nusižengęs netyčia.

Įvertinus gėdos emocijos stiprumą, priklausomai nuo stebinčiųjų reakcijų pobūdžio socialinės klaidos istorijose, buvo gauti kiek įvairesni atsakymai, nei kaltės emocijos atveju. Gautus duomenis šiuo atveju buvo galima įvertinti statistiškai, kadangi tiriamųjų skaičius abiejose imtyse buvo pakankamas.

5 lentelė. Gėdos emocijos stiprumas, priklausomai nuo stebėtojų reakcijų pobūdžio (N,%)

Tiriamųjų grupė	Tiriamųjų skaičius	Grupių atsakymų variantai						p
		Pašaipa		Supratingumas		Abiem atvejais vienodai		
		N	%	N	%	N	%	
Globos namų vaikai	26	12	46	5	19	9	35	0,160
Šeimų vaikai	30	17	57	9	30	4	13	

Kaip matome iš lentelės, skirtingų grupių tiriamųjų atsakymai statistiškai patikimai nesiskyrė, vis tik skirtingų grupių tiriamieji situacinių aplinkybių įtaką jaučiamai gėdos emocijai vertino gana skirtingai. Bendra tendencija abiejų grupių tiriamiesiems ta, kad didžioji jų dalis manė, kad aplinkinių pašaipa sustiprina subjektyvų gėdos emocijos išgyvenimą: globos namų tiriamųjų tarpe tokių atsakymų buvo kiek mažiau nei puse - 46%, tuo tarpu šeimų vaikų, nurodžiusių stebėtojų pašaipa, kaip sustiprinančią gėdą, buvo daugiau nei 57%. Gana didelė globos namų tiriamųjų dalis (35%) nurodė, kad abiejų istorijų veikėjai - tiek pašaipos, tiek ir supratingo stebėtojų reagavimo atveju - jausis vienodai susigėdę. Šeimų vaikų tarpe tokių atsakymų buvo gerokai mažiau nei globos namų tiriamųjų grupėje (13%). Taip pat dalis tiriamųjų (skirtumas tarp grupių nedidelis), nurodė situaciją, kurioje stebinčių aplinkinių reakcija buvo supratimas, kaip sukelsiančią didesnę gėdą. Tačiau tokį variantą pasirinkusiems tiriamiesiems buvo svarbesni kiti veiksniai nei stebėtojų reakcijų pobūdis, t. y. stebėtojų amžius, veikėjo santykiai su stebėtoju, stebėtojo statusas ir pan.

9.4. Kaltės ir gėdos emocijų priežasčių aiškinimas

Prieš pradėdant kaltės ir gėdos emocijų priežasčių analizę, reikia prisiminti, kad šių emocijų priežastis aiškino tik tie vaikai, kurie šias emocijas atpažino. Kadangi kiekvienoje grupėje emocijas bent vienoje iš kiekvieno tipo situacijų atpažino nevienodas skaičius tiriamųjų, atitinkamai skirtingas skaičius tiriamųjų aiškino ir kiekvienos emocijos priežastis. Kaltės priežastis moralinio nusižengimo situacijose aiškino 27 globos namų vaikai ir 29 vaikai iš šeimų. Gėdos emocijos priežastis socialinės klaidos situacijose aiškino visi globos namų vaikai ir visi šeimose gyvenantys vaikai.

Toliau kaltės ir gėdos priežasčių aiškinimo rezultatai bus analizuojami atskirai.

9.4.1. Kaltės priežasčių aiškinimas moralinio nusižengimo istorijose

Buvo analizuojami 35 globos namų vaikų ir 51 vaikų, gyvenančių šeimose paaiškinimai, kodėl moralinio nusižengimo istorijų veikėjai jautėsi kalti. Remiantis tiriamųjų atsakymais bei literatūra (Ferguson T.J., Stegge H. and Damhuis, 1991; Emilia, A., Garattoni, B.K., Venturini, B.,

2000), buvo sudarytos 7 kaltės emocijos priežasčių paaiškinimo kategorijos (6 pav. ir lentelė 2 priede).

Toliau pateikiamas sudarytų kategorijų aprašymas:

Norma – šią kategoriją sudaro atsakymai, kurie vienu ar kitu būdu išreiškia pažeistą moralinį principą, standartą ar taisyklę: tiesiogiai – nurodant netinkamą elgesį ir apibūdinant jį kaip draudžiamą ar neteisingą, ar netiesiogiai – kuomet iš nusakyto netinkamo elgesio apie pažeistą moralinį principą galima numanyti, arba yra pateikiamas tinkamo, moraliniu požiūriu korektiško elgesio pavyzdys. Pvz., “nes iš tikrųjų jis to nepadarė, o jis jį apkaltino, o tai – netiesa”, “kad primelavo – taip elgtis negalima, nes jos draugė nekalta, kad mėgiama”.

Neigiamas poelgio vertinimas – tai lakoniški, konstatuojamojo pobūdžio atsakymai, išreiškiantys bendrą neigiamą poelgio vertinimą, nepateikiant detalesnio, konkretaus paaiškinimo – kaip neigiamą, pvz., “nes blogai pasielgė”, “nes padarė blogą darbą”.

Netinkamas elgesys – tai trumpi, dažnai kelių žodžių faktiniai teiginiai, įvardijantys netinkamus, nepriimtinius istorijos veikėjo poelgius ar veiksmus, nenurodant jų ryšio su moraline norma ar nepateikiant jų įvertinimo moraliniu požiūriu, pvz., “nes ji paėmė apyrankę”, “kad paėmė telefoną”, “nes neatidavė”.

Norma - neigiamas poelgio vertinimas – tai sudėtinių atsakymų grupė, kurią sudaro gana išsamūs kaltės emocijos paaiškinimai, apimantys “normos” ir “neigiamo elgesio vertinimo” kategorijas atsakymus, pvz., “blogai pasielgė – neteisingai apvadino draugą melagiu, o tai – netiesa”.

Norma – sukelta pasekmė – tai patys plačiausi, išsamiausi paaiškinimai, apimantys abu kaltės emociją sukeliančius aspektus – pažeistą moralinę taisyklę ir nurodantys pažeidimo padarytą žalą kitiems asmenim, pvz. “kad paėmė ne savo daiktą, pamiršo atiduot, o draugė dėl jos kaltės vos neverkė”.

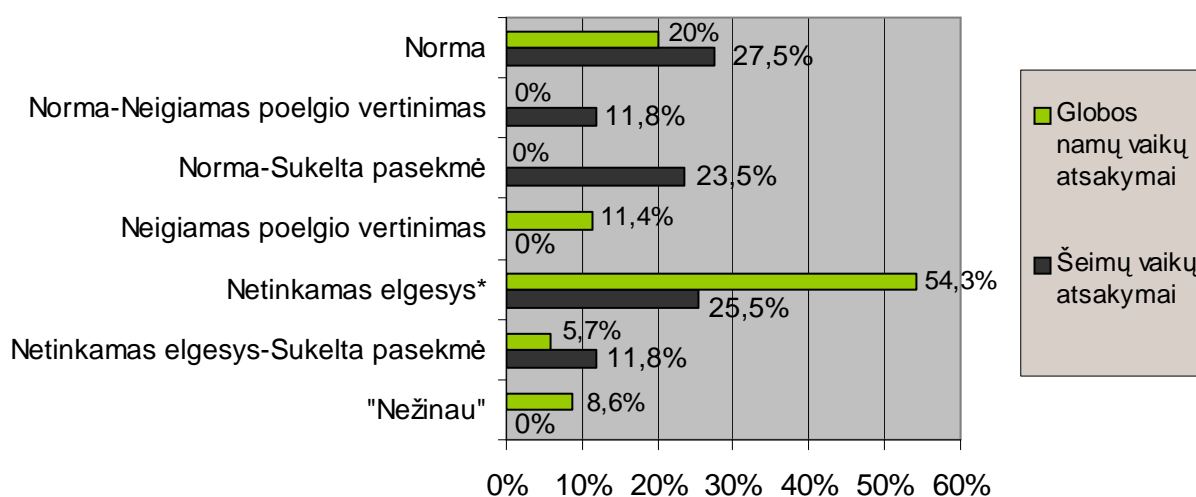
Netinkamas elgesys – sukelta pasekmė – tai paaiškinimai, kuriuose nurodomas netinkamas elgesys ir jo padaryta žala kitiems, pvz., “kad pripasakojo tokių dalykų ir jos draugė buvo liūdna”, “nes anksčiau neatidavė, o jos draugė jaudinosi”.

“Nežinau” – atsakymai žodžiu “nežinau”.

Analizuojant gautus rezultatus apie vaikų pateiktas kaltės emocijos priežastis moralinio nusižengimo istorijose (pavaizduotus 6 pav. ir lentelėje 2 priede), galime matyti, kad globos namuose gyvenančių vaikų atsakymai daugeliu atvejų labai skiriasi nuo šeimose gyvenančių vaikų atsakymų. Kaip matome historigrame, globos namų vaikai, aiškindami kaltės emocijos priežastis, dažniausiai apsiribojo nurodymu netinkamo elgesio, nepateikiant jo įvertinimo ar nenurodant jo ryšio su moraline norma. Tuo tarpu šeimose gyvenantys vaikai kaltės emociją dažniausiai siejo su

moralinių normų pažeidimu, tačiau dalį atsakymų sudaro ir netinkamo elgesio įvardijimas bei sudėtiniai atsakymai, nurodant netinkamą elgesį bei jo sukeltas neigiamas pasekmes kitam asmeniui.

Kaip jau buvo aprašyta įvadinėje darbo dalyje, daugelio suaugusiųjų bei vaikų tyrimų pagalba buvo nustatytos pagrindinės ar tipiškos kaltės emocijos priežastys – moralinės normos pažeidimas (pagrindinė priežastis) ir, kaip šio pažeidimo pasekmė - kitiems asmenims padaryta žala ar tam tikras nuostolis. Šiame tyrime dalyvavę vaikai taip pat gana dažnai kaltės priežastimi įvardino moralinį pažeidimą, tačiau pagrindinę šio tipo paaiškinimų dalį sudaro vaikų iš šeimų

6 pav. Kaltės priežasčių kategorijų moralinio nusizengimo istorijose pasiskirstymas tarp grupių (%)

atsakymai. Kaip matome iš mūsų gautų rezultatų, paaiškinimai, kuriuose kaltė būtų susieta su moralinės normos pažeidimu, pasiskirsto į 3 atsakymų kategorijas. Globos namų vaikai, aiškindami kaltę, pateikė tik vienos kategorijos atsakymus – nurodė pažeistą moralinę normą. Kaip matyti iš grafiko, šios rūšies atsakymai sudaro gana nedidelę visų globos namų vaikų atsakymų dalį - 20%. Tuo tarpu vaikų iš šeimų paaiškinimai, kuriuose kaltė kaip nors buvo siejama su moraliniu pažeidimu, buvo 3 tipų. *Norma* kategorijos atsakymų šeimose gyvenantys vaikai pateikė šiek tiek daugiau nei globos namuose gyvenantys vaikai – 27,5%, nors skirtumas tarp lyginamų grupių nėra statistiškai reikšmingas (kai $p < 0,05$). Vienas pagrindinių skirtumų, išryškėjusių tarp grupių aiškinant kaltės emocijos priežastis, yra kitos kiti du, su moraline norma siejami atsakymų tipai – *norma-pasekmė* ir *norma-neigiamas poelgio vertinimas*. Tai sudėtiniai paaiškinimai, susidedantys iš kelių įvardintų kaltės emocijos priežasčių, ir dėl to laikytini sudėtingesniais bei išsamesniais, apimančiais daugiau kaltę sukėlusios situacijos aspektų. Tokių atsakymų globos namų vaikai nepateikė nei vieno. Tuo tarpu šeimose augančių vaikų grupėje *norma-pasekmė* kategorijos

paaiškinimai sudaro beveik ketvirtadalį visų atsakymų – 23,5%, o *norma-neigiamas poelgio vertinimas* – 11,8%.

Kitas svarbus skirtumas tarp grupių atsiskleidė atsakymuose, kuriuose įvardijamas netinkamas elgesys, tačiau, jis nesusiejamas su moraline norma. Tai dažniausi kaltės paaiškinimai, kuriuos pateikė globos namų vaikai, aiškindami kaltės emocijos priežastis. Jie sudaro 54,5% - daugiau nei pusę visų atsakymų. Tuo tarpu šeimose gyvenantys vaikai tokiu būdu aiškino kaltės emociją statistiškai patikimai rečiau: šio tipo atsakymų šeimų vaikų grupėje yra perpus mažesnis procentas – 25,5%. Likusią atsakymų apie kaltės emocijos priežastis dalį sudaro atsakymai, išreiškiantys tik labai bendrą poelgio įvertinimą, taip pat sudėtiniai paaiškinimai, nurodant netinkamą elgesį ir jo sukeltas neigiamas pasekmes bei “*nežinau*” atsakymai. Pirmo ir paskutinio tipo atsakymus pateikė tik globos namų tiriamieji – *neigiamas poelgio vertinimas* - 11,4%, “*nežinau*” – 8,6%, tuo tarpu sudėtinių atsakymų - *netinkamas elgesys-pasekmė* - globos namų vaikai pateikė labai nedaug – 5,7%. Perpus didesnę procentą šių atsakymų pateikė vaikai, augantys šeimose – 11,8%.

Apibendrinant gautus abiejų grupių rezultatus, galime išskirti dvi pagrindinės kaltės priežasčių aiškinimo grupės – tai moralinės prigimties, pažeistą moralinę normą išreiškiantys atsakymai, ir (kita atsakymų grupė) – atsakymai, kuriuose tiesiogiai nėra nurodomas - jį galima tik numanyti. Taigi, pirminės atsakymų kategorijos buvo apjungtos ir sudarytos dvi pagrindinės, svarbiausios kategorijos bei palygintos tarp grupių. Viena jų apibendrintai pavadinom “moralinės normos pažeidimas”: į šią kategoriją apjungėm pagal prasmę panašias pirmines atsakymų kategorijas, kuriose vienu ar kitu būdu išreiškiama pažeista moralinė norma, taip pat platesnius/išsamesnius, sudėtingesnius sudėtinius paaiškinimus, apimančius daugiau “kaltės” įvykio aspektų – moralinį pažeidimą ir jo padarytą žalą kitiems asmenim bei moralinį pažeidimą ir vertybinį jo apibendrinimą. Tuo tarpu antrą jungtinę atsakymų kategoriją sudaro/antrai jungtinei atsakymų kategorijai priskirti atsakymai, kurių negalima būtų priskirti prie moralinio pažeidimo paaiškinimų, tačiau šių atsakymų taip pat negalima vertinti ir kaip ne moralinio pobūdžio paaiškinimų, kadangi nuorodos į nepriimtina elgesį ar neigiamą poelgio vertinimą yra tarsi netiesioginė užuomina į apibendrintą moralinę taisyklę, draudžiančią tam tikrą elgesį, kurią būtų galima apibrėžti, pvz., taip: negalima imti svetimų daiktų bei jais naudotis be savininko leidimo, ar pan. Šio tipo atsakymams stinga nurodymo, kad įvardintas elgesys yra netinkamas ir paaiškinimo – kodėl jis yra netinkamas. Taigi, ši jungtinė atsakymų kategorija pavadinta “*uzuomina į moralinės normos pažeidimą*”.

Kita vertus, apie šios kategorijos atsakymus reikia kalbėti ir iš kokybinės pusės. Šios tipo paaiškinimai nuo kitos kategorijos atsakymų skiriasi labiau kokybiniu aspektu, kadangi šiuose atsakymuose netinkamas elgesys bei elgesio vertinimas (tai mažiau taikytina/tinka *netinkamo elgesio-pasekmės* kategorijai) išreiškiamas dažniausiai tik keliais žodžiais (“*nes neatidavė*”, “*blogai*

6 lentelė. Pagrindinių kaltės priežasčių moralinio nusižengimo istorijose pasiskirstymas tarp grupių

PAGRINDINĖS KATEGORIJOS	Globos namų vaikų atsakymai		Šeimų vaikų atsakymai		P
	N	%	N	%	
Moralinės normos pažeidimas	7	20	32	62,7	0,000
Užuomina į moralinės normos pažeidimą	25	71,4	19	37,3	0,002
“Nežinau” atsakymai	3	8,6	0	0	xxx

kai $p < 0,05$

padarė”), įvardinamas tik kuris vienas elgesio elementas (tuo tarpu veikėjo poelgis istorijoje susideda iš kelių elementų) bei neišreiškia įvertinimo moraliniu požiūriu. Todėl šiuos atsakymus galima apibūdinti kaip kokybiškai skurdžius, neišsamius, menkai diferencijuotus ar nepilnus – neišreiškiančius esminių sąsajų su moraline norma.

Palyginus tiriamųjų grupes pagal *moralinės normos pažeidimo*, o taip pat *užuominos į moralinės normos pažeidimą* kategorijas, buvo nustatyti/išryškėjo statistiškai patikimi skirtumai (kai $p < 0,05$), kurie jau ir analizuojant pagal procentus yra akivaizdūs: globos namų vaikų atsakymai, nurodantys moralinį pažeidimą, sudaro 20%, tuo tarpu vaikų iš šeimų – net 62,7%, *užuominos į moralinį pažeidimą* - atitinkamai 71,4% ir 37,3%. “Nežinau” atsakymai nebuvo priskirti nei vienai iš sudarytų kategorijų.

9.4.2. Gėdos priežasčių aiškinimas moralinio nusižengimo istorijose

Kaip buvo nurodyta atpažintų kaltės ir gėdos emocijų grafike (3 pav.) bei lentelėje (2 priede), gėdos emociją bent vienoje moralinio nusižengimo istorijoje atpažino 21 (70%) globos namuose ir 23 (76,7%) šeimose gyvenantys vaikai. Globos namų tiriamųjų grupėje buvo pateikti viso 26 (43,3%) gėdos emocijos priežasčių paaiškinimai, tuo tarpu šeimose gyvenančių vaikų grupėje – 28 (46,7%). Šių pateiktų atsakymų pagrindu, kaip ir kaltės emocijos atveju, buvo sudarytos 7 gėdos emocijos priežasčių aiškinimo kategorijos (7 pav. ir lentelė 2 priede).

Žemiau pateikiame sudarytų gėdos priežasčių kategorijų aprašymą. Kai kurios atsakymų kategorijos atitinka anksčiau aprašytas kaltės emocijos priežasčių kategorijas, todėl pakartotinai jų nebeaprašinėjome.

Neigiamų pasekmių numatymas – tai atsakymai, išreiškiantys numatomas neigiamas reakcijas iš suaugusių ar bendraamžių pusės - barimą, bausmę ar bendraamžių atmetimą, pvz., “bijo, kad mokytojai ir tėvai bars”, “kad mama jį nubaus, kad vaikai nedraugaus”.

Stebėtojų buvimas – tai atsakymai, nurodantys patį įvykio liudininkų buvimo faktą, pvz., “kad ją tos mergaitės matė”, “gėda prieš draugus”.

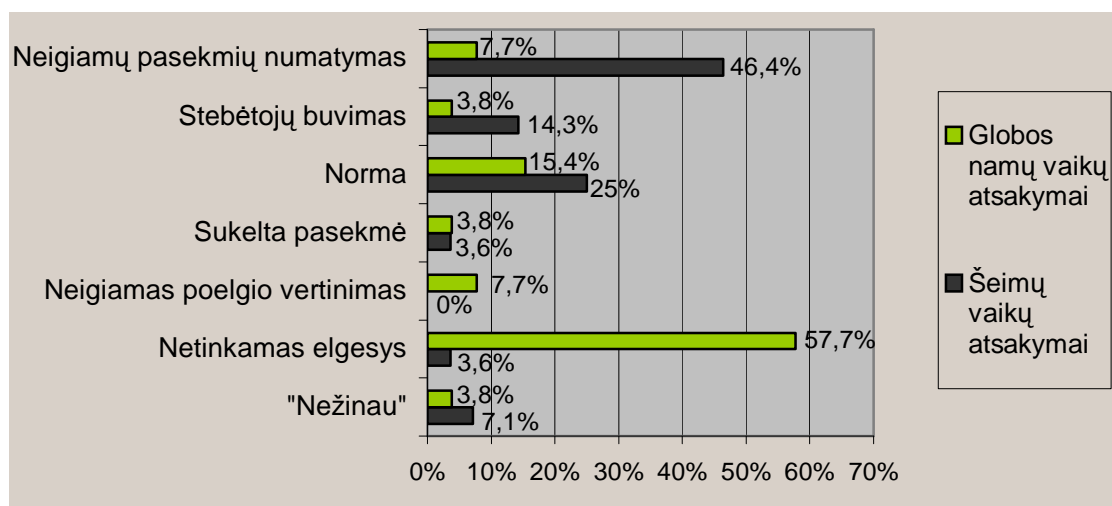
Norma – žr. kaltės priežasčių “norma” kategorijos aprašymą.

Sukelta pasekmė – tai paaiškinimai, kuriuose nurodoma nusižengimo padaryta žala ar nuostolis kitam asmeniui, pvz., “kad dėl jos draugė nukentėjo”, “nes tas vaikas pergvyveno”.

Neigiamas poelgio vertinimas - žr. to paties pavadinimo kaltės priežasčių kategorijos aprašymą.

Netinkamas elgesys – atitinka to paties pavadinimo kaltės priežasčių kategorijos aprašymą.

Iš grafiko galime matyti, kad globos namų vaikų ir vaikų iš šeimų gėdos priežasčių aiškinimas labiausiai skiriasi pagal dvi atsakymų kategorijas: globos namuose augantys vaikai, aiškindami gėdos emociją moralinio nusižengimo istorijose, dažniausiai nurodė *netinkamą elgesį* (57,7%), tuo tarpu vaikų iš šeimų dažniausiai minėta atsakymų kategorija buvo *neigiamų pasekmių numatymas* (46,4%). Vaikai iš šeimų *netinkamą elgesį*, kaip gėdos priežastį, minėjo itin retai (3,6%), kiek dažniau (7,7%) globos namuose gyvenantys vaikai nurodė *numatomas neigiamas pasekmes* dėl padaryto nusižengimo. Tačiau išryškėjusių skirtumų tarp grupių patikimumas nebuvo vertinamas statistiškai dėl per mažo atsakymų skaičiaus vienoje iš grupių kiekvienoje atsakymų kategorijoje.

7 pav. Gėdos priežasčių kategorijų moralinio nusižengimo istorijose pasiskirstymas tarp grupių (%)

Pagal kitas atsakymų kategorijas skirtingos grupės ryškiai tarpusavy nesiskyrė. Antra pagal dažnumą abiejų grupių tiriamųjų minėta gėdos priežastis buvo moralinis pažeidimas. Ją dažniau nurodė šeimose gyvenantys tiriamieji (25%), kiek mažiau tokių atsakymų pateikė globos namų

vaikai (15,4%). Visos kitos minėtos gėdos priežastys sudaro tik gana nedidelę abiejų tiriamųjų grupių atsakymų dalį ir skirtumai tarp grupių nėra žymūs: kiek labiau skyrėsi grupės pagal *stebėtojų buvimo* kategoriją (globos namų vaikų atsakymai sudarė - 3,8%, vaikų iš šeimų - 14,3%), tuo tarpu visai nedidelį procentą abiejų grupių atsakymų sudaro *sukeltų pasekmių* nurodymas bei “nežinau” atsakymai. *Neigiamo poelgio vertinimą* nurodė tik globos namų tiriamieji (7,7%).

Kaip ir kaltės emocijos priežasčių aiškinimo dalyje, mes apibendrinome tiriamųjų rezultatus ir išskyrėme dvi pagrindines gėdos priežasčių aiškinimo tendencijas bei sudarėme jas atitinkančias atsakymų kategorijas (7 lentelė): viena jų pavadinta *nuoroda į stebėtojus*, kita – *nuoroda į normą ar užuomina į normą*. “Nežinau” atsakymai nebuvo priskirti nė vienai iš jų. Palyginus grupių

7 lentelė. Pagrindinių gėdos priežasčių moralinio nusižengimo istorijose pasiskirstymas tarp grupių

PAGRINDINĖS KATEGORIJOS	Globos namų vaikų atsakymai		Šeimų vaikų atsakymai		P
	N	%	N	%	
Nuoroda į stebėtojus	3	11,5	17	60,7	xxx
Norma arba užuomina į normą	22	84,6	9	32,1	0,000
“Nežinau” atsakymai	1	3,8	2	7,1	xxx

kai $p < 0,05$

atsakymus pagal kiekvieną iš šių kategorijų, išryškėjo patikimas statistinis skirtumas aiškinant gėdą moralinio nusižengimo situacijose, tiesiogiai ar netiesiogiai nurodant padarytą moralinį pažeidimą: tokių atsakymų globos namų auklėtiniai pateikė statistiškai reikšmingu skirtumu dažniau, kai tuo tarpu šeimose gyvenantys vaikai žymiai dažniau vienokiu ar kitokiu būdu užsimindavo apie stebėtojus.

9.4.3. Gėdos priežasčių aiškinimas socialinės klaidos istorijose

Kaip jau buvo analizuota emocijų atpažinimo dalyje, gėdos emociją socialinio nusižengimo istorijose atpažino visi abiejų grupių tiriamieji, tačiau 4 globos namų vaikai šią emociją atpažino tik 1 iš 2 istorijų, todėl šioje tiriamųjų grupėje buvo pateikti 56 gėdos emocijos paaiškinimai. Tuo tarpu visi šeimose gyvenantys vaikai gėdą atpažino abiejose situacijose, todėl ir priežasčių paaiškinimų buvo pateikta 60.

Tiriamųjų aiškindami gėdos emociją, pateikė didesnę atsakymų įvairovę, nei aiškindami kaltę. Susisteminius jų pateiktus atsakymus, gauta 10 atsakymų kategorijų, kurių aprašymas pateikiame žemiau.

Blogas įspūdis – atsakymai tiesiogiai ar netiesiogiai nurodantys neigiamą įspūdį, daromą kitiems, pvz., ”nes pramiegojo, nieko nesuprato, visi sakys: “ką tu čia – nieko nemoki”.

Pajuoka – tai paaiškinimai, nurodant aplinkinių išreiškiamas arba numatomas pašaipos reakcijas, pvz., “nes juokėsi iš jos”, “kad vaikai būtų juokėsi iš jos”.

Stebėtojų buvimas – tai atsakymai, nurodantys į patį įvykio liudininkų buvimo faktą, pvz., “kad ją tos mergaitės matė”.

Socialiai nepriimtinas elgesys – atsakymai, išreiškiantys nukrypimą nuo socialinio standarto ar normos, pvz., “kad nemoka spręst, kad nesiklausė, pramiegojo per pamoką”, “kad stovėjo prie lentos ir nežinojo ką rašyt, ir kad miegojo per pamoką”, “nes pramiegot nereikėjo, neklausė”.

Blogas įspūdis – pajuoka – atsakymai, apimantys “blogo įspūdžio” ir “pajuokos” kategorijų atsakymus, pvz., “nes prie visų susiplėšė kelnes, visi juokėsi”.

Socialiai nepriimtinas elgesys - pajuoka – atsakymai, kuriuos sudaro “socialiai nepriimtino elgesio” ir “pajuokos” tipo atsakymai, pvz., “nes ji užmigo per pamoką, nemoka uždavinio spręst, gali visi juoktis”.

Socialinis palyginimas – šią kategoriją sudaro pagrindinio istorijos veikėjo būsenos palyginimas su kitų situacijos dalyvių ne pagrindinio veikėjo naudai, pvz., “kad kiti vaikai žinojo kaip spręst, o ji – ne”.

Nesėkmingas atlikimas – tai atsakymai, kuriuose dažniausiai nurodomas tam tikras nesėkmingas veiksmas ar elgesys, neužsimenant apie nesėkmę stebinčius asmenis, be kurių toks elgesys nesukeltų gėdos emocijos, pvz., “kad šoko per tvorą”, “kad nugriuvo ir užsigavo”, “nes nemokėjo”.

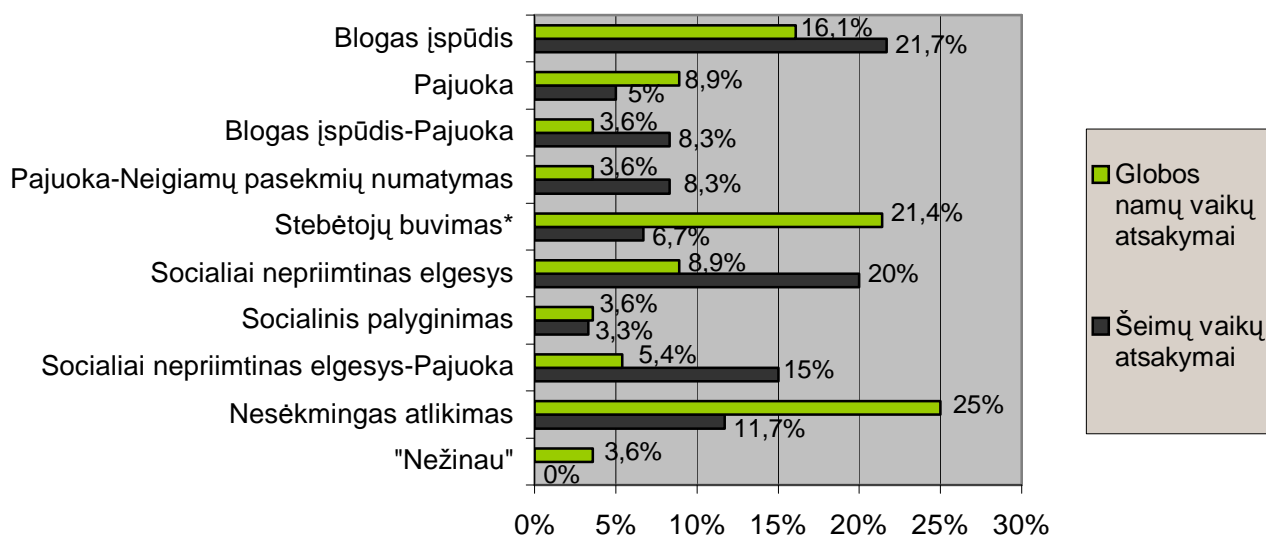
Analizuodami gautus rezultatus (8 pav. ir lentelė 2 priede), matome, kad vaikai, aiškindami gėdos emocijos priežastis, pateikė skirtingo tipo atsakymus nei aiškindami kaltę (atsakymų kategorijos visiškai nepersidengia, išskyrus “nežinau” atsakymus).

Kaip ir kaltės atveju, skirtingų grupių tiriamieji gėdos priežastis socialinės klaidos istorijose aiškino gana skirtingai. Kaip matome iš histogramos, dažniausiai minėtos gėdos priežastys globos namų vaikų tarpe buvo *nesėkmingas tam tikro veiksmo ar užduoties atlikimas*, *stebėtojų buvimas* bei *blogas įspūdis*, daromas kitiems situaciją stebintiems asmenims. Šeimose gyvenantys vaikai dažniausiai manė, kad istorijų veikėjai patiria gėdą taip pat dėl *blogo įspūdžio*, daromo kitiems situacijos dalyviams, *socialinių normų neatitinkančio elgesio* bei pateikė sudėtinius atsakymus, nurodydami *socialinių normų neatitinkantį elgesį* ir kitų stebinčių asmenų išreiškiamas ar numanomas *pajuokos reakcijas*.

Kaip yra aprašyta įvade, daugelyje literatūros šaltinių nurodomos pirminės gėdos priežastys yra dažniausiai socialinių standartų ar kitų reikšmingų žmonių idealų neatitinkantis elgesys bei išreiškiamos ar numanomos neigiamos svarbių žmonių reakcijos. Analizuodami gautus rezultatus, matome, kad didžiąją daugumą tiriamųjų atsakymų sudaro tipiški gėdos priežasčių paaiškinimai.

Kategorijos, kuriose nurodomas *blogas išpūdis*, stebėtojų išreiškiamos ar numatomos *pajuokos reakcijos* ar *neigiamų pasekmių laukimas* ateityje bei *stebėtojų buvimas*, vienaip ar kitaip išreiškia stebėtojui daromą išpūdį, tuo tarpu *socialinių standartų neatitinkantis elgesys* bei *socialinis palyginimas* išreiškia socialinę normą.

Kaip matyti iš pateikto grafiko, daugiausia globos namų vaikų atsakymų sudaro *nesėkmingo atlikimo* kategorijos atsakymai, kurių negalima būtų priskirti prie aukščiau aptartų kategorijų, kadangi jie išreiškia stebėtojams daromą išpūdį netiesiogiai. Tokių atsakymų globos namų vaikai pateikė ketvirtadalį - 25%. Šeimose augantys vaikai šios kategorijos atsakymų pateikė beveik perpus mažiau – 11,7%, ir nors, įvertinus statistiškai, skirtumas nebuvo reikšmingas (kai $p < 0,05$), tačiau, žiūrint procentiškai, tendencija globos namų vaikams dažniau pateikti šio tipo atsakymus yra gana ryški, ir dėl to galime daryti prielaidą, kad, esant didesnei tiriamųjų imčiai, statistinis skirtumas išryškėtų. Todėl šį skirtumą vertiname kaip svarbų.

8 pav. Gėdos priežasčių kategorijų socialinės klaidos istorijose pasiskirstymas tarp grupių (%)

Statistiškai patikimas skirtumas tarp grupių (kai $p < 0,05$) buvo nustatytas tik vienoje – *stebėtojų buvimo* - kategorijoje. *Stebėtojų buvimą* kaip gėdos emocijos priežastį globos namų vaikai minėjo taip pat gana dideliu skaičiumi atsakymų - 20%, tuo tarpu vaikų iš šeimų grupėje šios kategorijos atsakymų procentas yra triskart mažesnis – 6,7%.

Taip pat gana dažnai (16,1%) globos institucijose gyvenantys vaikai, aiškindami gėdą, nurodė *blogą išpūdį*, daromą stebintiems situaciją asmenims. Vaikai, augantys šeimose, šio tipo paaiškinimų pateikė kiek daugiau – 21,7%, tačiau skirtumas (kai $p < 0,05$) tarp grupių nereikšmingas.

Vienodai dažnai vaikai iš globos įstaigų minėjo stebėtojų *pajuoką* (8,9%) bei *socialiai nepriimtina elgesį* (8,9%), tuo tarpu vaikų iš šeimų grupėje *pajuoka* sudaro tik 5% atsakymų, tačiau

socialiai nepriimtinas elgesys yra antra pagal dažnumą šios grupės įvardintų gėdos priežasčių ir sudaro penktadalį (20%) visų atsakymų. Nors skirtumas tarp grupių šioje kategorijoje nėra statistiškai reikšmingas (kai $p < 0,05$), tačiau, vertinant pagal procentus, jis yra daugiau nei perpus didesnis, todėl yra svarbus. Tą patį galima pasakyti ir apie skirtumą tarp grupių sudėtinėje *socialiai nepriimtino elgesio* ir *pajuokos* kategorijoje, kur skirtumas (kai $p < 0,05$) taip pat nebuvo reikšmingas, nors, kaip matyti iš rezultatų, globos namuose gyvenantys vaikai šio tipo atsakymus pateikė beveik triskart rečiau (5,4%) už vaikus iš šeimų (15%).

Visų kitų, tame tarpe ir sudėtinių, kategorijų atsakymai sudaro tik gana nedidelę globos namų vaikų atsakymų dalį: po 3,6% sudaro *socialinio palyginimo* kategorija bei sudėtiniai atsakymai, paminint *blogą išpūdį* ir *pajuoką* bei *pajuoką* ir *neigiamų pasekmių numatymą*. Vaikai, augantys šeimose, tuo tarpu, aiškindami gėdą, dažniau pateikdavo atsakymus iš kelių priežasčių: šios grupės vaikai dažniau nei globos namų vaikai paminėjo *blogą išpūdį ir pajuoką* (8,3%) bei *pajuoką ir neigiamų pasekmių numatymą* (8,3%). Tačiau skirtumai tarp grupių (kai $p < 0,05$) nebuvo reikšmingi.

“Nežinau” atsakymus, kaip ir kaltės atveju, pateikė tik globos namų vaikai (3,6%).

Kaip ir kaltės emocijos atveju, pirminių gėdos priežasčių kategorijų pagrindu sudarėme pagrindines, ar svarbiausias (apibendrintas) gėdos priežasčių kategorijas. Šiuo atveju išryškėjo 4 pagrindinės gėdos priežasčių grupės ir atskirai atsakymų grupei buvo priskirti “nežinau” atsakymai. Vaikų atsakymų, priskirtų pagrindinėms kategorijoms skaičius, procentai ir patikimumo lygmuo p yra pateikti 8 lentelėje.

Taigi, į pirmą ir didžiausią – *ispūdžio* – kategoriją buvo apjungtos *blogo ispūdžio, pajuokos, stebėtojų buvimo* bei dvi sudėtinių atsakymų kategorijos – *blogo ispūdžio ir pajuokos* bei *pajuokos ir neigiamų pasekmių numatymo* kategorijos. Ši kategorija apibendrintai buvo pavadinta *ispūdžio* kategorija, kadangi apjungė atsakymus, kuriuose vienokiu ar kitokiu būdu yra nurodoma į išpūdį, kurį istorijos veikėjas savo elgesiu darė kitiems, jį stebėjusiems istorijos dalyviams. Antrą iš pagrindinių atsakymų kategorijų sudarė *socialiai nepriimtino elgesio* bei *socialinio palyginimo* atsakymai. Ji buvo pavadinta socialinės normos pažeidimo kategorija, kadangi šio tipo atsakymai išreiškė socialinę normą. Trečią kategoriją sudarė jungtiniai atsakymai, apimantys pirmąsias dvi kategorijas – tai *ispūdžio ir socialinės normos pažeidimo* kategorija. Paskutinei kategorijai buvo priskirti *nesėkmingo atlikimo* kategorijos atsakymai bei apibendrintai ji buvo pavadinta *užuomina į stebėtojamą daromą išpūdį*, kadangi šio tipo atsakymuose apie stebėtojus nėra užsimenama, stebėtojas šiuo atveju yra tik numanomas.

8 lentelė. Pagrindinių gėdos priežasčių socialinės klaidos situacijose pasiskirstymas tarp grupių

PAGRINDINĖS KATEGORIJOS	Globos namų vaikų atsakymai		Šeimų vaikų atsakymai		P
	N	%	N	%	
Įspūdis	30	53,6	30	50	0,700
Socialinės normos pažeidimas	7	12,5	14	23,3	0,130
Įspūdis-Socialinės normos pažeidimas	3	5,4	9	15	xxx
Užuomina į stebėtojamą daromą įspūdį	14	25	7	11,7	0,062
“Nežinau”	2	3,6	0	0	xxx

kai $p < 0,05$

Taigi, buvo analizuojamas pagrindinių gėdos priežasčių pasiskirstymas tarp grupių: grupės palygintos pagal kiekvieną atsakymų kategoriją. Nors patikimi skirtumai (kai $p < 0,05$) ir nebuvo nustatyti nei vienoje atsakymų kategorijoje, tačiau kai kurios tendencijos buvo gana ryškios: žymiausiu skirtumu globos namų tiriamieji dažniau nei vaikai iš šeimų pateikė *užuominos į stebėtojamą daromą įspūdį* atsakymus (25% ir 11,7%), kurie, kaip ir analogiški kaltės priežasčių paaiškinimai yra vertinami kaip skurdūs ir nepilni, neišbaigti. Taip pat beveik perpus dažniau šeimose augantys vaikai kaip vieną iš pagrindinių gėdos priežasčių nurodė socialinių standartų pažeidimą - 23,3%, tuo tarpu vaikai iš globos namų tokių paaiškinimų pateikė 12,5%. Sudėtinių atsakymų, apimančių abi pagrindines gėdos priežasčių kategorijas, abiejų grupių tiriamieji pateikė gana nedaug, tačiau vaikų iš šeimų tarpe tokie atsakymai buvo dažnesni lyginant su globos namų vaikų grupe: *įspūdį ir socialinės normos pažeidimą* apimantys atsakymai beveik tris kartus dažniau buvo minimi šeimose augančių vaikų (15%) nei globos namų vaikų (5,4%). Kaip matome iš lentelės, *įspūdį* išreiškiantys atsakymai buvo dažniausiai minima gėdos priežasčių kategorija, kuri sudarė beveik vienodą procentą atsakymų abiejose tiriamųjų grupėse (53,6% ir 50%).

REZULTATŲ APITARIMAS

Tyrimo rezultatai patvirtina, kad 10-11 metų amžiaus globos institucijose gyvenantys vaikai jau supranta daugelį kaltės ir gėdos emocijų skirtumų, kuriuos, kaip buvo nustatyta daugeliu užsienio autorių tyrimų, skiria tiek suaugę, tiek ir 10 – 12 metų vaikai (Ferguson T. J. ir kt., 1991; Emilia, A., Garattoni, B.K., Venturini, B., 2000; Olthof T. ir kt., 2000, ir kt.). Tai patvirtino gana aukšti gautų rezultatų rodikliai atpažįstant kiekvieną šių emocijų, pateikus tam tikrą kontekstą, kuriame, yra žinoma, kyla atitinkama emocija, t. y. kaltei – moralinių normų neatitinkantis elgesys, gėdai - socialinių standartų neatitikimas, stebint kitiems žmonėms. Abiejų grupių tiriamieji gana dideliu procentu atsakymų atpažino kaltę moralinių nusižengimų istorijose, t. p. dar didesniu procentu – gėdą socialinės klaidos situacijose. Tiriamieji manė, kad vaikas, nusižengęs moralei normai ar pažeidęs etinius principus, jaus kaltę, o nesuderinamas su socialiniais standartais elgesys, stebint kitiems žmonėms, istorijos veikėjui sukels gėdą.

10.1. Kaltės ir gėdos emocijų atpažinimo ir įvardinimo aptarimas

Iš gautų rezultatų matome, kad hipotezė apie kaltės ir gėdos emocijų įvardinimo skirtumus tarp globos namuose gyvenančių vaikų ir vaikų, augančių šeimose, nepasitvirtino. Abiejų grupių tiriamieji panašiu dažnumu įvardino kaltės emociją moralinio nusižengimo istorijose bei gėdos emociją – socialinės klaidos istorijose. Reikšmingi skirtumai tarp grupių nebuvo nustatyti. Išryškėjo tik bendra tendencija, kad tiek globos namų tiriamieji, tiek ir vaikai, gyvenantys šeimose, kaltės emociją dažniau siejo su moralės principų pažeidimu, tuo tarpu gėdą siejo su nesėkme socialiniame kontekste. Gėdos emociją abiejų grupių vaikai dažniau įvardino socialinės klaidos istorijose nei moralinio nusižengimo istorijose.

Vis dėlto reikia pastebėti, kad skirtumas, įvardijant kaltę, tarp grupių didesnis ir gana ryškus: vaikai, augantys šeimose, kaltę įvardino dažniau nei globos institucijose gyvenantys vaikai.

Hipotezė apie kaltės ir gėdos emocijų atpažinimą pasitvirtino abiejų emocijų atveju: globos namų vaikai kaltės emociją moralinio nusižengimo istorijose atpažino rečiau nei vaikai iš šeimų, kaip ir gėdos emociją – socialinės klaidos istorijose.

Kaip nurodoma literatūros šaltiniuose (Ferguson T. J. ir kt., 1991; Emilia, A., Garattoni, B.K., Venturini, B., 2000; Olthof T. ir kt., 2000, ir kt.), abiejų grupių tiriamieji moralinio nusižengimo istorijose taip pat gana dideliu procentu atpažino ir gėdos emociją, tačiau šiuo atžvilgiu grupės reikšmingai nesiskyrė. Rezultatai šiuo atveju įdomūs tuo, kad, nors skirtumas pagal gėdos atpažinimą tarp grupių ir nereikšmingas, tačiau, kaip matėme rezultatų dalyje, grupės tarpusavy vistik skyrėsi pagal tai, kad vaikai iš šeimų moralinio nusižengimo istorijose reikšmingai dažniau gėdą atpažino kartu su kalte, tuo tarpu kai globos namų vaikai šio tipo istorijose reikšmingai dažniau atpažindavo kiekvieną emociją atskirai - arba tik gėdą, arba tik kaltę. Ką tokie rezultatai reiškia? Viena iš prielaidų gali būti ta, kad, galbūt, globos namų vaikai nepakankamai gerai diferencijuoja šias dvi emocijas, t. y. painioja kaltę su gėda. Arba - kita versija, kad, kaip nurodoma literatūroje (Ferguson T. J. ir kt., 1991), tokį globos namų vaikų suvokimą lemia jų pačių patirtis: kad, galbūt, kai kurie šių vaikų, pažeidę moralinę normą, jaučia ne kaltę, o gėdą, tuo tarpu, kai panaši dalis vaikų iš šeimų, patiria abi šias emocijas vienu metu.

Taigi, apibendrinant kaltės ir gėdos emocijų įvardinimo ir atpažinimo rezultatus, galime sakyti, kad abiejų grupių tiriamiesiems gana panašiai įvardina bei atpažįsta šias dvi emocijas: abi grupės kaltės emociją labiau yra linkusios sieti su moralinio pobūdžio nusižengimu, tuo tarpu gėdą - žymiai dažniau su patirta nesėkme socialiniame kontekste. Ši tendencija yra labiau išreikšta tarp šeimose gyvenančių vaikų. Taip pat, kaip matėme iš rezultatų, moralinio nusižengimo situacijas abiejų grupių tiriamieji taip pat suvokė ir kaip provokuojančias gėdą, tačiau skirtumas tarp grupių tas, kad globos namų vaikai vienodai dažnai moralinio nusižengimo situacijas siejo arba su viena emocija, arba su kita – kalte arba gėda, tuo tarpu vaikai iš šeimų dažniausiai šiose situacijose suvokė kaltę arba abi emocijas kartu.

10.2. Kaltės ir gėdos stiprumo suvokimas, priklausomai nuo situacinių veiksnių

Tiriamųjų grupės skyrėsi pagal kaltės ir gėdos emocijų stiprumo suvokimą, priklausomai nuo skirtingų situacinių veiksnių kiekvienai emocijai, kaltei – veiksmo intencijos, gėdai – stebėtojų reakcijų pobūdžio.

Kaip matėm iš rezultatų, grupių kaltės emocijos stiprumo įvertinimai, priklausomai nuo veiksmų tendencijos, skyrėsi. Globos namų vaikai vienodai dažnai nurodė, kad didesnę kaltę jaus tas, kuris pažeidė moralinius principus tyčia, sąmoningai to siekdamas, kiek ir tai, kad, tiek tyčia,

tiek ir nenorom nusižengęs vaikas jausis vienodai kaltas. Tuo tarpu beveik visi vaikai iš šeimų manė, kad kaltesnis jausis tas, kuris nusižengė tyčia. Tačiau šiuo atveju negalime daryti vienareikšmiškų išvadų, ir teigti, kad globos namų vaikai neatsižvelgia į elgesio intencijas ar blogiau suvokia elgesio intencijas, ar jų reikšmę kaltės emocijai, kadangi globos namų vaikų, vertinusių elgesio intencijos reikšmę kaltei, buvo gana nedidelis skaičius, lyginant su vaikų iš šeimų grupe. Todėl ir išryškėjusius skirtumus tarp grupių reikia vertinti bei išvadas daryti atsargiai.

Hipotezė apie gėdos emocijos suvokimą, priklausomai nuo stebėtojų reakcijų, nepasitvirtino – grupės šiuo atžvilgiu reikšmingai nesiskyrė. Apie pusę globos namų vaikų bei panaši dalis vaikų iš šeimų manė, kad didesnę gėdą sukels stebėtojų pašaipos reakcijos, tuo tarpu trečdalis globos namų vaikų į stebėtojų reakcijas neatsižvelgė ir teigė, kad gėdos stiprumas bus vienodas tiek situacijose, kuriose jas stebintys žmonės reaguoja pašaipta, tiek tose, kur jie parodo supratimą. Tuo tarpu beveik trečdalis vaikų iš šeimų sakė, kad didesnę gėdą sukels supratingas ar santūrus stebėtojų reagavimas.

Taigi, apibendrinant kaltės ir gėdos emocijų įvardinimo ir atpažinimo rezultatus, bei emocijų stiprumo įvertinimą, priklausomai nuo tam tikrų situacinių veiksnių, gautas rezultatų tendencijas galima mėginti aiškinti keliomis priežastimis: globos namų vaikų kaltės ir gėdos emocijų suvokimas yra nebrandus. Jie mažiau įsisąmonina bei mažiau diferencijuotai suvokia kaltės ir gėdos emocijas. Galima manyti, jog taip yra todėl, kad jų patyrimas, susijęs su šiomis dviem emocijomis, yra mažesnis. Visa tai sąlygoja skirtinga šių vaikų emocinė raida – pažeistas prierašumas ir per tai pažeistas socializacijos procesas. Galima taip pat manyti, kad tai, jog vaikai, augantys šeimose, dažniau įvardina ir atpažįsta kaltės ir gėdos emocijas rodo, kad jų yra turtingesnė kalba. Taip pat galime manyti, kad emociją, kurią jie geriau atpažįsta ir įvardina, jie yra labiau ir įsisąmoninę – labiau diferencijuoja savo suvokime. Ir tai lemia jų turtingesnis emocinis patyrimas, kuri yra susijęs būtent su šia emocija, nes, ką įvardinam - yra sąmonės lygyje.

Kita priežastis, dėl ko globos namų vaikai blogiau įvardina ir atpažįsta kaltės ir gėdos emocijas, galėtų būti – tėvų deprivacija, apribotos emocijų supratimo tobulinimo galimybės: globos namų vaikai neturi šalia savęs suaugusiojo, kuris stebėtų bei koreguotų jų emocinį patyrimą – komentuotų, interpretuotų, aiškintų emocijų priežastis, įvardintų vaiko emocinį patyrimą atitinkamomis sąvokomis ir pan.

10.3. Kaltės ir gėdos emocijų priežasčių aiškinimas

Kaip rodo rezultatai, globos namų vaikai, kaip ir vaikai iš šeimų, kaltę moralinio nusižengimo istorijose ir gėdą socialinės klaidos istorijose asocijavu su skirtingomis priežastimis. Taip pat ir kiekvieną emociją atskirai skirtingų grupių tiriamieji aiškino gana skirtingai.

10.3.1. Kaltės emocijos priežasčių aiškinimas moralinio nusižengimo istorijose

Kaip matėme rezultatų dalyje, globos namų vaikai kaltę moralinio nusižengimo istorijose aiškino skirtingai, lyginant su jų bendraamžiais iš šeimų. Tačiau pagrindiniai skirtumai tarp grupių išryškėjo pateiktų paaiškinimų kokybės atžvilgiu. Kaip buvo galima pastebėti, didžiąją daugumą abiejų grupių tiriamųjų atsakymų sudaro aiškinimai normatyvinėmis priežastimis - tiesiogiai išreiškiant pažeistą moralinę normą ar principą, ar netiesiogiai – nurodant moralinį pažeidimą išreiškiantį elgesį ar išsakant šio elgesio vertinimą. Šiuo atveju pažeistas moralinis principas nėra įvardijamas, jį galima tik numanyti. Kaip jau minėjome, pagrindiniai skirtumai tarp grupių, aiškinant kaltės emocijos priežastis, buvo labiau kokybinio pobūdžio – globos namų tiriamieji žymiai dažniau nei tiriamieji iš šeimų pateikė kokybiškai žemesnio lygio atsakymus, tuo tarpu vaikai iš šeimų žymiai dažniau nurodydavo į pažeistą moralinę normą. Vaikai iš šeimų didžiąja dalimi visų atsakymų tiesiogiai nurodė moralinio principo pažeidimą. Taip pat didžiąją dalį šio tipo atsakymų sudarė kokybiškai aukštesnio lygio atsakymai, kuriuose ne tik aiškiai įvardinamas moralinis pažeidimas, tačiau ir patys paaiškinimai yra platesni, išsamesni ir dėl to sudėtingesni, jie apimama daugiau “kaltės įvykio” aspektų – moralinį pažeidimą ir jo padarytą žalą kitiems asmenim, ar moralinį pažeidimą ir vertybinį jo apibendrinimą.

Tuo tarpu didžioji dauguma globos namų vaikų kaltės priežasčių paaiškinimų buvo apibendrintai pavadinti užuomina į moralinės normos pažeidimą. Šio tipo atsakymams stinga nurodyto elgesio įvertinimo kaip netinkamo, ir paaiškinimo - kodėl jis netinkamas. Tokie atsakymai dažniausiai susideda iš 2 - 3 žodžių (“nes neatidavė”, “blogai pasielgė” ir pan.), nurodomas tik kuris vienas elgesio elementas (tuo tarpu kai istorijos veikėjo padarytas nusižengimas susideda iš kelių netinkamo poelgio elementų ar netinkamų veiksmų), bei nepateikiamas jo įvertinimas moraliniu požiūriu. Dėl to šios rūšies atsakymai kokybės prasme yra vertintini kaip skurdūs, neišsamūs, menkai diferencijuoti ar nepilni – neišreiškiantys esminių sąsajų su moraliniu principu. Kaip nurodo literatūros šaltiniai (Ferguson T. ir kt., 1991; Emilia, A., Garattoni, B.K., Venturini, 2000), panašiu būdu atsakinėja, aiškindami kaltės bei gėdos emocijų priežastis, 6 – 7 metų vaikai, t. y. trumpai nurodant netinkamą veiksmą ar poelgį bei išreiškiant bendrą jo vertinimą – geras jis ar blogas.

10.3.2. Gėdos emocijos priežasčių aiškinimas moralinio nusižengimo istorijose

Kaip matėme iš pateiktų rezultatų, gana didelė abiejų grupių tiriamųjų dalis moralinio nusižengimo istorijose atpažino ne tik kaltės, bet ir gėdos emociją. Visi šie vaikai taip pat buvo paklausti ir apie šios emocijos priežastis. Kaip galėjome stebėti analizuodami rezultatus, skirtingų grupių tiriamieji pateikė gana skirtingus gėdos emocijos priežasčių paaiškinimus: globos namuose gyvenantys vaikai, kaip ir kaltės emocijos atveju, gerokai didesne dalimi atsakymų nei vaikai iš šeimų, tiesiogiai ar netiesiogiai nurodė moralinį pažeidimą kaip gėdos priežastį, tuo tarpu kai šeimose augantys vaikai taip pat žymiai didesne dalimi atsakymų vienokiu ar kitokiu būdu minėjo tai, jog aprašytoje situacijoje buvo pašalinių stebėtojų. Kaip ir aiškinant kaltės emocijos priežastis, taip ir aiškinant gėdą dėl moralinio nusižengimo, iš globos namų vaikų pateiktų moralinį pažeidimą išreiškiančių atsakymų didžiąją daugumą (kaip ir kaltės atveju) sudarė nuorodos į netinkamą elgesį. Jų globos namų vaikai pateikė žymiai daugiau nei vaikai iš šeimų. Tuo tarpu pastarosios grupės tarpe dominavo atsakymai, nurodantys į numanomas neigiamas pasekmes. Šios priežastys sudarė tik nedidelę dalį globos namų tiriamųjų atsakymų.

Apibendrinant galima sakyti, kad globos namų vaikai, gėdos emociją siejė su moraliniu nusižengimu, dažniausiai, tiesiogiai ar netiesiogiai nurodė į pažeistą moralinį principą, t. y. pateikė priežastis, labiau būdingas kaltės emocijai, tuo tarpu vaikai, gyvenantys šeimose, aiškindami šios emocijos priežastis, labiau koncentravosi ties tuo, jog apie padarytą nusižengimą žino kiti žmonės, t. y. nurodė priežastis, labiau tipišką gėdai. Šie rezultatai tik sustiprina anksčiau iškeltą prielaidą, kad, galbūt, globos namuose gyvenantys vaikai vistiek nepakankamai gerai diferencijuoja šias dvi emocijas.

10.3.3. Gėdos emocijos priežasčių aiškinimas socialinės klaidos istorijose

Tiriamieji, aiškindami gėdos emocijos priežastis, pateikė didesnę atsakymų įvairovę, nei aiškindami kaltę. Taip pat šią emociją aiškino skirtingomis priežastimis nei kaltės emociją. Kaip ir kaltės atveju, gėdos priežasčių aiškinimo skirtumai išryškėjo ir tarp skirtingų tiriamųjų grupių.

Kaip ir kaltės atveju, taip ir gėdos, abiejų grupių tiriamieji pateikė tipiškus gėdos emocijai priežasčių paaiškinimus (Ferguson ir kt., 1991). Apibendrinus tiriamųjų atsakymus į stambesnes kategorijas ir palyginus tarp grupių, patikimi statistiniai skirtumai neišryškėjo, tačiau vis dėlto galima sakyti, kad skirtingų grupių tiriamieji gėdą aiškino gana skirtingai - tiek turinio, tiek ir kokybės prasme.

Dažniausiai abiejų grupių vaikai tiesiogiai ar netiesiogiai minėjo *ispūdi*, kuri gėdą patiriantis istorijos veikėjas darė kitiems. Kita literatūroje nurodoma tipiška gėdai priežasčių grupė yra *socialinių standartų pažeidimas* ar nukrypimas nuo jų. Šios tipo priežastis beveik perpus dažniau nei globos namų vaikai nurodė vaikai, gyvenantys šeimose, ir, nors skirtumas tarp grupių

nereikšmingas, tačiau išryškėjusią tendenciją turėtume laikyti svarbia, kadangi galima numatyti, jog esant didesniai tiriamųjų skaičiui, skirtumas greičiausiai būtų reikšmingas. Tą patį galima pasakyti ir apie kitas dvi atsakymų kategorijas – *užuomina į stebėtojamą daromą įspūdį* ir sudėtinę – *įspūdžio ir socialinės normos pažeidimo* kategoriją. Sudėtinių paaiškinimų, kaip ir kaltės atveju, globos namų vaikai pateikė gana mažai, tuo tarpu vaikų iš šeimų tarpe tokių atsakymų buvo gerokai daugiau. Tuo tarpu užuomina į stebėtojamą daromą įspūdį yra antra pagal dažnumą minėta kategorija. Šio pobūdžio paaiškinimai, kaip ir analogiški kaltės priežasčių paaiškinimai, yra vertinami kaip skurdūs, nepilni ar neišbaigti. Juose yra nurodomas nesėkmingai atliktas veiksmas ar užduotis, nenurodant, kad nesėkmę mato kiti reikšmingi asmenys, dėl ko ir kyla gėdos emocija. Šio pobūdžio paaiškinimų vaikai iš šeimų pateikė perpus mažiau.

Skirtumai tarp grupių ryškiau atsiskleidžia tarp pirminių gėdos priežasčių kategorijų, kur grupės žymiai tarpusavy skyrėsi net pagal kelias kategorijas, nors statistškai patikimai – tik pagal vieną: dažniau nei triskart globos namų vaikai minėjo *stebėtojų buvimą*, lyginant su vaikais iš šeimų. Kitos dažniausiai šioje grupėje nurodomos priežastys buvo *nesėkmingas atlikimas* ir *blogas įspūdis*. Tuo tarpu vaikai iš šeimų dažniausiai minėjo *blogą įspūdį*, *socialinių standartų neatitinkantį elgesį* bei sudėtinius atsakymus – *socialinių standartų neatitinkantį elgesį ir pajuoką*. Taip pat svarbu pastebėti, kad daug dažniau už globos įstaigų vaikus, vaikai iš šeimų pateikdavo sudėtinius atsakymus. Tokių atsakymų globos namų vaikų grupėje yra beveik tris kartus mažiau.

Taigi, apibendrinant galima sakyti, kad globos namuose augančių vaikų gėdos priežasčių paaiškinimai nuo vaikų iš šeimų skyrėsi tiek turinio, tiek kokybės atžvilgiu. Daugiausia abiejose grupėse pateiktų gėdos priežasčių paaiškinimų išreiškė *įspūdį*, kurį istorijos veikėjas darė kitiems. *Socialinių standartų pažeidimą* bei *įspūdį ir socialinių standartų pažeidimą* globos namų vaikai minėjo gerokai rečiau už vaikus iš šeimų. Iš *įspūdį* išreiškiančių atsakymų patikimai dažniau už vaikus iš šeimų, globos namų vaikai nurodė *stebėtojų buvimą*. Taip pat gana ryškūs skirtumai tarp grupių yra kokybiniai: globos namų vaikai pateikė žymiai mažiau sudėtinių atsakymų – apie triskart mažiau nei vaikai iš šeimų, bei daugiau nei du kartus pateikė turinio atžvilgiu neišbaigtų, nepilnų, kitaip tariant, skurdžių paaiškinimų.

Apžvelgus kaltės ir gėdos priežasčių aiškinimo rezultatus, matyti, kad jie tik sustiprina anksčiau iškeltas prielaidas, apie mažesnę globos namuose gyvenančių vaikų emocinį brandumą bei nepakankamai gerą kaltės ir gėdos emocijų diferencijavimą. Kaip jau minėjome, globos namų vaikai ypač kaltės emocijos, o iš dalies ir gėdos, priežastis aiškino panašiu būdu kaip 6 – 7 metų vaikai, t. y. trumpai nurodant netinkamą veiksmą ar poelgį bei išreiškiant bendrą, nediferencijuotą jo vertinimą – “geras-blogas” terminais. Žinoma, greičiausiai negalima būtų teigti, kad 10-11 metų globos namų vaikų kaltės ir gėdos emocijų, jų priežasčių supratimas atitinka 6 - 7 metų amžiaus

vaikų iš normalios aplinkos supratimą, tačiau tam tikra tendencija supaprastintai suvokti šias emocijas, greičiausiai, egzistuoja. Tačiau patikrinti šiai prielaidai reiktų papildomų tyrimų.

Apibendrinant visus gautus rezultatus, galima teigti, kad globos namuose gyvenantys vaikai mažiau įsisąmonina bei mažiau diferencijuotai suvokia kaltės ir gėdos emocijas. Galime daryti prielaidą, jog tai lemia mažesnis jų patyrimas, susijęs su šiomis dviem emocijom, bei skirtinga emocinė raida – pažeistas prierašumas ir per tai pažeistas socializacijos procesas.

IŠVADOS

Tyrimo rezultatai rodo, kad 9 – 11 metų globos namuose gyvenančių vaikų bei jų bendraamžių iš šeimų tarpe galima stebėti tokius kaltės ir gėdos emocijų supratimo ypatumus:

1. Nustatyta bendra tendencija, jog tiek globos namuose, tiek ir šeimose gyvenantys vaikai kaltės emociją įvardino dažniau moralinio nusižengimo situacijose nei socialinės klaidos situacijose, tuo tarpu gėdos emociją dažniau įvardino socialinės klaidos situacijose nei moralinio nusižengimo situacijose.

2. Globos namuose gyvenančių ir šeimose gyvenančių vaikų kaltės ir gėdos emocijų įvardinimas nesiskyrė.

3. Nustatyta, jog tiek globos namuose, tiek ir šeimose gyvenantys vaikai kaltės emociją atpažino dažniau moralinio nusižengimo situacijose nei socialinės klaidos situacijose, tuo tarpu gėdos emociją dažniau atpažino socialinės klaidos situacijose nei moralinio nusižengimo situacijose.

4. Globos namuose ir šeimose gyvenančių vaikų kaltės ir gėdos emocijų atpažinimas skiriasi:

a) globos namuose gyvenantys vaikai kaltės emociją moralinio nusižengimo istorijose bei gėdos emociją socialinės klaidos situacijose atpažino rečiau nei šeimose gyvenantys vaikai;

b) globos namuose gyvenantys vaikai tik gėdos emociją moralinio nusižengimo istorijose atpažino dažniau nei šeimose gyvenantys vaikai, tuo tarpu šeimose gyvenantys vaikai šio tipo istorijose gėdos emociją dažniau atpažino kartu su kaltės emocija.

5. Nustatyta tendencija tarp globos namuose ir šeimose gyvenančių vaikų skirtingai vertinti kaltės emocijos stiprumą: globos namuose gyvenantys vaikai vienodai dažnai nurodė, jog kaltės stiprumas priklauso nuo veiksmų intencijos, kiek ir tai – jog nepriklauso, tuo tarpu šeimose gyvenantys vaikai manė, kad kaltės stiprumas labiau priklauso nuo veiksmų intencijos.

6. Globos namuose ir šeimose gyvenančių vaikų gėdos emocijos stiprumo suvokimas, priklausomai nuo stebėtojų reagavimo pobūdžio, nesiskyrė: dauguma abiejų grupių tiriamųjų tvirtino, jog gėdos stiprumą lemia stebėtojų pašaipos reakcijos, tuo tarpu likusi didesnė globos namuose gyvenančių vaikų dalis manė, kad stebėtojų reagavimo pobūdis gėdos stiprumo neįtakoja, tuo tarpu vaikai iš šeimų teigė, kad gėdą sustiprins supratingas stebėtojų reagavimas.

7. Abiejų grupių vaikai kaltės ir gėdos emocijų priežastis aiškino skirtingai.

Globos namuose gyvenantys vaikai, aiškindami kaltės emocijos priežastis moralinio nusižengimo situacijose, dažniau moralinį pažeidimą nurodė netiesiogiai, tuo tarpu šeimose gyvenantys vaikai kaltę aiškino tiesiogiai nurodydami pažeistą moralinę normą. Globos namuose gyvenantys vaikai dažniausiai pateikė kokybiškai skurdžius, neišsamius paaiškinimus, neatskleidžiančius esminių sąsajų su moraliniu principu/norma.

8. Globos namuose gyvenantys vaikai, aiškindami gėdos emocijos priežastis moralinio nusižengimo situacijose, dažniau tiesiogiai ar netiesiogiai nurodė moralinį pažeidimą, kai tuo tarpu šeimose gyvenantys vaikai dažniau vienu ar kitu būdu nurodė, jog buvo stebėtojų.

9. Globos namuose ir šeimose gyvenančių vaikų gėdos emocijos priežasčių aiškinimas socialinės klaidos situacijose nesiskyrė: abiejų grupių vaikai, aiškindami gėdos priežastis, dažniausiai tiesiogiai ar netiesiogiai nurodė įspūdį, daromą stebėtojams, socialinių normų pažeidimą bei abi šias priežastis kartu.

10. Kaltės ir gėdos emocijų supratimas atspindi šių emocijų atribucijose: globos namuose ir šeimose gyvenantys vaikai kaltės ir gėdos emocijas siejo su skirtingo tipo situacijomis: kaltės emociją labiau siejo su moralės principų pažeidimu, tuo tarpu gėdą – su socialinės klaidos situacijomis. Ši tendencija globos namuose gyvenančių vaikų tarpe buvo išreikšta mažiau nei tarp šeimose gyvenančių vaikų.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Emilia, A., Garattoni, B.K., Venturini, B. The understanding of sadness, guilt and shame in 5-, 7-, and 9-year-old children // *Genetic, Social & General Psychology Monographs*. – 2000. – V.126, Nr. 3, P. 293-323.

Čekuolienė D. Prieraišumas: teoriniai aspektai ir tyrimo galimybės // *Psihologija*. – 1991, Nr. 11, P. 116-117.

Dunn J. Mind-reading, emotion understanding, and relationships // *International Journal of Behavioral Development*. – 2000, V. 24, Nr.2, P.142-144.

Ferguson T. J., Olthof T. & Stegge H. Temporal dynamics of guilt: Changes in the role of interpersonal and intrapsychic factors. // *European Journal of Social Psychology*. – 1997, 27. P. 659-673.

Ferguson T.J., Stegge H. and Damhuis I. Children's Understanding of Guilt and Shame // *Child Development*. - 1991, 62, P. 827-839.

- Harris L.P., Das Kind und die Gefühle: wie sich das Verständnis für die anderen Menschen entwickelt. – Hans Huber. – 1992.
- Janke B. Entwicklung des Emotionswissens bei Kindern. – Hogrefe-Verlag. – 2002.
- Juravičienė L. Vaikų globos namų auklėtinių požiūrio į save ypatumai // Bakalauro darbas. – 1998.
- Kruse O., Emotionsentwicklung und Neurosenentstehung: Perspektiven einer klinischen Entwicklungspsychologie. – Ferdinand Enke Verlag Stuttgart. – 1991.
- Eisenberg N., Emotion, Regulation, and Moral Development // Moral Development. – 2000, P. 665-681.
- Langmeier J., Matejček Z., Psychische Deprivation im Kindesalter: Kinder ohne Liebe. – Urban & Schwarzenberg. – 1977.
- Lietuvos vaikai. – Vilnius, - 1995. P. 49, 59.
- Lukšaitė R. Globos namuose gyvenančių vaikų socialinių emocinių išgyvenimų supratimo ypatumai // Bakalauro darbas. - 2004.
- Schmidt-Atzert L., Lehrbuch der Emotionspsychologie. – Verlag W.Kohlhammer. – 1993.
- Olthof T., Schouten A., Kuiper H., Stegge H., Jennekens – Schinkel A. Shame and guilt in children: Differential situational antecedents and experiential correlates. // British Journal of Developmental Psychology. – 2000, 18. P.51-64.
- Psichologijos žodynas. – Mokslo ir enciklopedijų leidykla. – Vilnius, - 1993.
- Radzevičienė L. Globos institucijose augančių kūdikių emocijų raida // Daktaro darbas. – Šiaulių universiteto Specialiosios pedagogikos katedra. – 2006.
- Skėrytė M. Emocijų supratimo raida pirmaisiais mokykliniais metais // Magistro darbas. - VU Bendrosios ir pedagoginės psichologijos katedra. – 2001.
- Skėrytė M. Kaip vaikai pažįsta emocijas // Bakalauro darbas. - VU Bendrosios ir pedagoginės psichologijos katedra. – 1999.
- Socialinė apsauga Lietuvoje. – Vilnius, 1997. – P. 46-48.
- Ulich D., Mayring Ph. Psychologie der Emotionen. - Verlag W.Kohlhammer. - 1991.
- Valickas G., – 1997.
- Žukauskienė R. Raidos psichologija. Vilnius, 1998
- Буянов М.И. Ребёнок из неблагополучной семьи –Москва: Просвещение, - 1988. – С. 34-50.
- Изард К.Е. Эмоции человека. – Москва, - 1980.
- Изард К.Е. Психология эмоций. – Питер, - 2002.
- Выговская Л.П. Эмпатийные отношения младших школьников, воспитывающихся вне семьи // Психологический журнал. Том.17. Нр. 4. 1996.

Галигузова Л., Мещерякова С.Ю., Царегородцева Л.М. Воспитание детей в домах ребёнка и детских домах. // Вопросы психологии. № 6. - 1990. - С. 17-25.

Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Прага, 1984

Пашина А.Х., Рязанова Е.П. Особенности эмоциональной сферы воспитанников и сотрудников детского дома // Психологический журнал. Том.14. № 1. 1993.

Смирнова Е.О., Лалутина Л.Е. Основание своего опыта детьми в семье и в детском доме // Вопросы психологии. № 6. - 1991. - С. 36-37.

Слущкий В.М. Социальная изоляция и психическое развитие старших дошкольников: анализ когнитивного, эмоционального и личностного развития // Психологический журнал. Том.17.

№ 1. - 1996.- С. 86-96.

PRIEDAS NR.1

TYRIMO METODKA

MORALINIO NUSIŽENGIMO ISTORIJS

Variantas berniukams

1. Veiksmo intencija: nusizengimas tyčinis.

Tomas klasėje turi draugą, kuris yra labai mėgiamas kitų klasės vaikų. Jį dažnai klasiškai kviečiasi pas save į namus žaisti, jis nuolat dalyvauja kitų vaikų gimtadienių vakarėliuose. Tomas dėl to truputį pavydi savo draugui ir nusprendžia tai pakeisti. Jis pradeda apkalbinėti savo draugą klasiokams, pripasakoja apie jį visokių negražių dalykų – kad jis - melagis, bjauriai apie kitus vaikus kalba ir pan. Kitą dieną niekas su Tomo draugu nebenori draugauti – nebekalba su juo, nepriima žaisti, visi jo šalinasi. Tomo draugas sėdi vienas ir yra labai liūdnas.

2. Veiksmo intencija: nusizengimas netyčinis.

Algis, kabindamas savo striukę, šalia drabužių kabyklos ant lentynėlės pamatė savo klasioko Justo mobilųjį telefoną, kurį šis per neapdairumą buvo pamiršęs pasiimti su savimi. Algis labai domisi mobiliaisiais telefonais, todėl norėjo jį atidžiau apžiūrėti ir po to ketino nunešti Justui. Tačiau tuo metu drabužių pasikabinti atėjo kitas klasiokas ir Algis, nenorėdamas, kad šis pamatytų, jog jis apžiūrinėja svetimą daiktą, greitai išimė telefoną į kuprinę ir nuėjo į klasę, nes jau turėjo prasidėti pamoka. Po pamokos Algis, pamiršęs apie Justo telefoną, išbėgo kartu su kitais klasiokais į koridorių žaisti. Po pertraukos, grįžęs į klasę, Algis pamatė labai susirūpinusį ir vos neverkiantį Justą ir sužinojo, kad dingo jo mobilusis telefonas.

Variantas mergaitėms

1. Veiksmo intencija: nusižengimas tyčinis.

Inga klasėje turi draugę, kuri yra labai mėgiama kitų klasės vaikų. Ją dažnai klasiokai kviečiasi pas save į namus žaisti, ji nuolat dalyvauja kitų vaikų gimtadienių vakarėliuose. Inga dėl to truputį pavydi savo draugei ir nusprendžia tai pakeisti. Ji pradeda apkalbinėti savo draugę klasiokams, pripasakoja apie ją visokių negražių dalykų – kad ji - melagė, bjauriai apie kitus vaikus kalba ir pan. Kitą dieną niekas su Ingos drauge nebenori draugauti – nebekalba su ja, nepriima žaisti, visi jos šalinasi. Ingos draugė sėdi viena ir yra labai liūdna.

2. Veiksmo intencija: nusižengimas netyčinis.

Asta, kabindama savo striukę, šalia drabužių kabyklos ant lentynėlės pamatė savo klasiokės Justės apyrankę, kurią ši buvo pamiršusi pasiimti su savimi. Astai labai patiko ši apyrankė ir ji norėjo ją apžiūrėti, o po to ketino nunešti Justei. Tačiau tuo metu drabužių pasikabinti atėjo kita klasiokė ir Asta, nenorėdama, kad ši pamatytų, jog ji apžiūrinėja svetimą daiktą, greitai išimė apyrankę į kuprinę ir nuėjo į klasę, nes jau turėjo prasidėti pamoka. Po pamokos Asta, pamiršusi apie Justės apyrankę, išbėgo kartu su kitomis klasiokėmis į koridorių žaisti. Po pertraukos, grįžusi į klasę, Asta pamatė labai susirūpinusią ir vos neverkiančią Justę ir sužinojo, kad dingo Justės apyrankė.

SOCIALINĖS KLAIDOS ISTORIJOS

Variantas berniukams

1. Stebėtojų reakcijų pobūdis: šaipymasis.

Matas, eidamas į mokyklą, praeina mašinų stovėjimo aikštelę, kurią nuo mokyklos kiemo skiria tvora. Matas mėgsta šokinėti per šią tvorą. Vieną dieną jis, kaip paprastai, ėjo į mokyklą ir, priėjęs prie tvoros, pamatė mokyklos kieme savo draugus iš vyresnės klasės, kurie Matą taip pat pamatė ir visi atsisuko, laukdami kol jis prieis. Matas, norėdamas prieš vyresnius berniukus pasipuikuoti savo vikrumu, permetė per tvorą kuprinę, ir jau norėjo peršokti pats. Tačiau, jam bešokant, viena kelnų klešė užsikabino už tvoros vielos ir Matas ant užpakalio nusileido kitoje tvoros pusėje, tuo tarpu koja liko kyboti tvoros viršuje, o kelnų klešėje “švietė” skylė. Visi berniukai pradėjo juoktis.

2. Stebėtojų reakcijų pobūdis: supratingumas

Praėjusią naktį Andrius blogai miegojo. Ryte atsikėlęs jautėsi vis dar labai pavargęs. Mokykloje jis beveik užmigo. Tada mokytoja, pakvietė Andrių prie lentos spręsti uždavinio iš naujai išaiškintos temos, kurią jis prasnaudė. Andrius stovėjo prie lentos, neturėdamas menkausio supratimo, kaip tą uždavinį spręsti. Mokytoja, norėdama jam padėti, padiktavo sprendimo pradžią, tačiau Andriui tai nepadėjo ir jis toliau stovėjo prie lentos tylėdamas.

Variantas mergaitėms

1. Stebėtojų reakcijų pobūdis: šaipymasis.

Mantė, eidama į mokyklą, praeina mašinų stovėjimo aikštelę, kurią nuo mokyklos kiemo skiria tvora. Mantė mėgsta šokinėti per šią tvorą. Vieną dieną ji, kaip paprastai, ėjo į mokyklą ir, priėjusi prie tvoros, pamatė mokyklos kieme savo drauges iš vyresnės klasės, kurios Mantę taip pat pamatė ir visos atsisuko, laukdamos kol ji prieis. Mantė, norėdama prieš vyresnes mergaites pasipuikuoti savo vikrumu, permetė per tvorą kuprinę, ir jau norėjo peršokti pati. Tačiau, jai bešokant, viena kelnių klešė užsikabino už tvoros vielos ir Mantė ant užpakalio nusileido kitoje tvoros pusėje, tuo tarpu koja liko kyboti tvoros viršuje, o kelnių klešėje “švietė” skylė. Visos mergaitės pradėjo juoktis.

2. Stebėtojų reakcijų pobūdis: supratingumas

Praėjusią naktį Rūta blogai miegojo. Ryte atsikėlusį jautėsi vis dar labai pavargus. Mokykloje ji beveik užmigo. Tada mokytoja, pakvietė Rūtą prie lentos spręsti uždavinio iš naujai išaiškintos temos, kurią ji prasnaudė. Rūta stovėjo prie lentos, neturėdama menkausio supratimo, kaip tą uždavinį spręsti. Mokytoja, norėdama jai padėti, padiktavo sprendimo pradžią, tačiau Rūtai tai nepadėjo ir ji toliau stovėjo prie lentos tylėdama.

Kaltę ir gėdą vienoje ar dvejose kiekvieno tipo istorijoje įvardinusių vaikų skaičius (N, %)

Situacijos tipas	Įvardinta emocija	Tiriamųjų grupė	1 istorijoje	2 istorijose	Bendras skaičius
			N (%)	N (%)	Iš viso N (%)
Moralinio nusižengimo istorijos	Kaltė	Globos namų vaikai	2 (6,7)	2 (6,7)	4 (13,3)
		Šeimų vaikai	8 (26,7)	3 (10)	11 (36,7)
	Gėda	Globos namų vaikai	2 (6,7)	0 (0)	2 (6,7)
		Šeimų vaikai	3 (10)	0 (0)	3 (10)
Socialinės klaidos istorijos	Gėda	Globos namų vaikai	10 (33,3)	7 (23,3)	17 (56,7)
		Šeimų vaikai	16 (53,3)	6 (20)	22 (73,3)
	Kaltė	Globos namų vaikai	0 (0)	0 (0)	0 (0)
		Šeimų vaikai	2 (6,7)	0 (0)	2 (6,7)

Kaltę ir gėdą vienoje ar dvejose kiekvieno tipo istorijoje atpažinusių vaikų skaičius (N, %)

Situacijos tipas	Atpažinta emocija	Tiriamųjų grupė	1 istorijoje	2 istorijose	Bendras skaičius
			N (%)	N (%)	N (%)
Moralinio nusižengimo istorijos	Kaltė	Globos namų vaikai	19 (63,3)	8 (26,7)	27 (90)
		Šeimų vaikai	7 (23,3)	22 (73,3)	29 (96,7)
	Gėda	Globos namų vaikai	16 (53,3)	5 (16,7)	21 (70)
		Šeimų vaikai	18 (60)	5 (16,7)	23 (76,7)
Socialinės klaidos istorijos	Gėda	Globos namų vaikai	4 (13,3)	26 (86,7)	30 (100)
		Šeimų vaikai	0 (0)	30 (100)	30 (100)
	Kaltė	Globos namų vaikai	1 (3,3)	3 (10)	4 (13,3)
		Šeimų vaikai	6 (20)	0 (0)	6 (20)

Gėdos emocijos priežasčių aiškinimo moralinio nusižengimo istorijose pasiskirstymas, (%)

KATEGORIJOS	Globos namų vaikų atsakymai		Šeimų vaikų atsakymai		P
	N	%	N	%	
<i>Moralinės normos pažeidimas</i>	7	20	32	62,7	<i>0,000</i>

Norma	7	20	14	27,5	0,429
Norma-Neigiamas poelgio vertinimas	0	0	6	11,8	xxx
Norma-Sukelta pasekmė	0	0	12	23,5	xxx
<i>Užuomina į moralinės normos pažeidimą</i>	25	71,4	19	37,3	0,002
Neigiamas poelgio vertinimas	4	11,4	0	0	xxx
Netinkamas elgesys	19	54,3	13	25,5	0,007
Netinkamas elgesys-Sukelta pasekmė	2	5,7	6	11,8	xxx
“Nežinau”	3	8,6	0	0	xxx

p<0,05

Gėdos emocijos priežasčių aiškinimo moralinio nusižengimo istorijose pasiskirstymas

KATEGORIJOS	Globos namų vaikų atsakymai		Šeimų vaikų atsakymai		P
	N	%	N	%	
<i>Nuoroda į stebėtojus</i>	3	11,5	17	60,7	xxx
Neigiamų pasekmių numatymas	2	7,7	13	46,4	xxx
Stebėtojų buvimas	1	3,8	4	14,3	xxx
<i>Norma arba užuomina į normą</i>	22	84,6	9	32,1	0,000
Norma	4	15,4	7	25	xxx
Sukelta pasekmė	1	3,8	1	3,6	xxx
Neigiamas poelgio vertinimas	2	7,7	0	0	xxx
Netinkamas elgesys	15	57,7	1	3,6	xxx
“Nežinau” atsakymai	1	3,8	2	7,1	xxx

p<0,05

Gėdos emocijos priežasčių aiškinimo socialinės klaidos istorijose pasiskirstymas (N, %)

KATEGORIJOS	Globos namų vaikų atsakymai		Šeimų vaikų atsakymai		P
	N	%	N	%	
<i>Įspūdis</i>	30	53,6	30	50	0,700
Blogas įspūdis	9	16,1	13	21,7	0,442

Pajuoka	5	8,9	3	5	xxx
Blogas ĩspūdis-Pajuoka	2	3,6	5	8,3	xxx
Pajuoka-Neigiamų pasekmių numatymas	2	3,6	5	8,3	xxx
Stebėtojų buvimas	12	21,4	4	6,7	0,021
<i>Socialinės normos pažeidimas</i>	7	12,5	14	23,3	0,130
Socialiai nepriimtinas elgesys	5	8,9	12	20	0,092
Socialinis palyginimas	2	3,6	2	3,3	xxx
<i>Īspūdis-Socialinės normos pažeidimas</i>	3	5,4	9	15	xxx
Socialiai nepriimtinas elgesys-Pajuoka	3	5,4	9	15	xxx
<i>Užuomina į socialinės normos pažeidimą</i>	14	25	7	11,7	0,062
Nesėkmingas atlikimas	14	25	7	11,7	0,062

p<0,05